

УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ
ТОШҚЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

ПЕДАГОГИКА ФАНИНИНГ
РАВНАҚИ ЙЎЛИДА

ТОШҚЕНТ
УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
«ФАН» НАШРИЁТИ
1995

Ушбу тўплам педагогика фанларнинг кўзга кўринган олимий
Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган фан арбоби, академик,
педагогика фанлари доктори, проф. С. Ражабовнииг туғилганига
85 йил тўлиши муносабати билан ушинг ёрқин хотирасига
атаб чоп этилди.

Тузувчи:
пед. ф. н. Ш. АВАЗОВ,

профессор К. ҲОШИМОВНИНГ умумий таҳрири остида

Тақиризчи:
пед. ф. д., проф. Р. А. МАВЛОНОВА

П $\frac{4302000000-3-1139}{355(01)-95}$ рез. 95

© Низомийномидаги Тошкент давлат педагогика институти,
Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан» изашриёти, 1995 й.

Б. Ғ. Қодиров
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика
институти ректори

СҮЗ БОШИ ҮРНИДА

*Кишига вафотидан кейин савоби
етиб турадиган еттита амали солиҳ-
дан бири тарқатадиган илмидир.
«Ҳадислар»дан*

Ҳар бир халқ тарихида фан, маданият ва маърифат соҳасида буюк шахслар мавжуд бўлиб, улар орасида халқ таълими ва педагогика фанининг илфор намояндалари муносиб ўрин тутади.

Маънавият, маърифат ва Шарқ педагогик фикрлар тараққиётида Абу Абдуллоҳ Мұхаммад Мусо ал-Хоразмий, Абу Наср ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Ҳос Ҳожиб, Алишер Навоий, Мұхаммад Тарабай Мирзо Улугбек, Абдурәҳмон Жомий, Заҳирiddин Мұхаммад Бобур каби буюк мутафаккир ва алломаларнинг хизматлари каттадир. Улар ўзларининг юксак ақлий заковати ва маънавий салоҳияти билан етук олим, маърифатли инсон даражасига етганлар. Дунёга мана шундай забардаст алломалар берган Туркистон ўлкаси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Абдулла Авлоний, Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий. Садриддин Айний каби юзлаб ўғлонлари билан ҳам ҳақли равишда фаҳрланади. Номлари қайд қилинган бу атоқли кишиларнинг ҳаёти гарчанд нотекис, машаққатли йўллардан иборат бўлса ҳам, улар ўзлари кўзлаган мақсад-манзилига жасорат кўрсатиб эришдилар — Ватанимизда маърифат зиёсини тарқатиб, ундан халқимизни баҳраманд этишга ҳаракат қилдилар. Шулар сафида республикамиз педагогика фанининг равнақ топишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган олим — Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, собиқ Иттифоқ Педагогика Фанлари академиясининг академиги, педагогика фанлари доктори, профессор Сиддиқ Ражабович Ражабов ҳам бор.

Республикамиз педагогика жамоатчилиги етук олим, устоз, мураббий ва халқ таълимининг забардаст ва заҳматкаш тарғиботчиси С. Р. Ражабовни яхши биладилар, унинг номини доимо иззат ва ҳурмат билан устоз деб тилга оладилар, эъзозлайдилар. У фақат Ўзбекис-

тонда эмас, балки Марказий Осиё республикалари, қолаверса. МДХ миқёсида ҳам маълум ва машҳур эди.

Ҳа, Сиддиқ Ражабов оддий мактаб ўқитувчисидан академик унвонигача бўлган йўлни сабот билан босиб ўтган улкан олим ва фидойи мураббийдир. Олим 1935 йилдан 1992 йилгacha Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтида меҳнат қилди. С. Р. Ражабовнинг маърузаларидан баҳраманд бўлган ўқитувчилар ва унинг раҳбарлигида етишган педагогика фани вакилларини кўплаб учратиш мумкин. Институтимиз жамоаси академик С. Р. Ражабов каби олимлар билан ҳақли равишда фахрланадилар. Унинг умр ва ижод йўли ғоят мазмунли бўлиб, Ватанга, ҳалққа хизмат қилишнинг ажойиб намунасиdir.

Устоз таваллудига 85 йил тўлган кунда бу ибратли, қуттуғ умр саҳифаларини варақлаш мароқлидир.

К. Ҳошимов
профессор

Ш. Авазов
педагогика фанлари номзоди

ИБРАТЛИ УМР

Сиддиқ Ражабович Ражабов 1910 йил 1 апрелда Қозистоннинг Авлиёота (ҳозирги Жамбул) шаҳрида камбагал косиб оиласида туғилди. Унинг отаси Ражаб ака ямоқчилик билан кун кўрар, лекин шундай бўлса ҳам оиласининг бош фарзанди Сиддиқнинг ўқиб, илм олишини орзу қиласар эди. Инқилобдан кейин Ражаб ака ўғлини янги мактабга берди. Лекин кўп ўтмай ота ваджфот этди. Ўша даврда оила тебратиш, отадан жуда ёш қолган сингилларга оталик қилиш ёш Сиддиқнинг зимасига юкланган эди.

Мен учун жуда оғир йиллар эди, деб эсларди Сиддиқ ака ўзининг ўсмирлик чоғларини. Лекин ота ваджфоти ва илмга бўлган иштиёқ унга тўғри йўлни кўрсашиб берди.

1926 йилда ўн олти ёшли Сиддиқ Ражабов ёшлар ташкилотига аъзо бўлиб кирди. Шу кундан бошлаб у янада ғайрат билан ўқишга, меҳнат қилишга киришди. Шаҳар ёшларининг халқ ўртасида олиб борган маданий-оқартув ишларида фаол қатнашди.

1927 йилда ёшлар ташкилоти тавсияси билан Фарғона педагогика билим юртига ўқишга юборилди. 1930 йилда бу билим юртини муваффақиятли тамомлаб, шу илини Фарғона педагогика институтида таҳсилни давом эттириди.

Бу даврда республикада ижтимоий-сиёсий ҳаётни жонлантириш, таълим-тарбия ишларини яхшилаш, маҳаллий миллат фарзандларининг билим олишлари учун мактаб-маориф тармоғини кенгайтириш, саводсизликни тугатиш учун фаол кураш олиб бориш, илм-маърифатга кенг йўл очиб бериш, маданий-оқартув муассасалари сонини кўпайтириш сингари кечиктириб бўлмас вазифаларни ҳал этиш талаб этиларди. Шу сабабли Бухоро, Тошкент, Самарқанд, Фарғона шаҳарларида ташкил этилган педагогика институтлари ва педагогика билим юртларининг талабалари ҳам бу ишларга жалб этилгандилар. Жуда кўплаб талаба-ўқувчилар республикамизнинг Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақал-

пояснен Ресубликасининг кўпгина туманларига ўқитувчи қилиб юборилган эди. Ана шу ташаббускор ёшлар орасида Фарғона педагогика институтининг талабаси С. Ражабов ҳам бор эди. С. Ражабов ўзини Қашқадарё вилоятиниң Гузор туманига ишга юборишларини илтимос қиласди. У шу тумандаги Афғонбоғ қишлоғида бошланғич мактаб очади, шу мактабда ҳам муаллимлик, ҳам мудирлик вазифасини бажаради.

Уша даврларда мактаб ёшидаги болаларни, айниқса, қиз болаларни мактабга тортиш катта машаққатни талаб этар эди. Бунинг учун аҳоли ўртасида саводсизликни ёппасига тугатиш бўйича сиёсий-оммавий ишларни олиб бориш талаб этилар эди. Ёш муаллим С. Ражабов Афғонбоғ аҳолиси ўртасида ана шундай ишларни олиб борди. Ҳар бир хонадонга бир неча марталаб кирадик, оиласарга, ота-оналарга мактабимизнинг мақсади ва вазифаларини тушунирардик, деб эсларди С. Ражабов.

Ҳа, Сиддиқ Ражабов ўша даврларда республикамизда янги ҳёт, билим ва маданият учун кураш майдонининг олдинги сафларида бўлган эди. У мактаб очиш, ҳалқнинг илмга ташналигини қондириш, шу соҳада катта ташкилотчилик ишлари олиб бориши билан, бир қаторда, пахта йиғим-терими, ғалла ўрими ишларини ташкил этишда ҳам фаол иштирок этди, ғаллакор ёшлар ўртасида сиёсий-тарбиявий ишлар олиб борди. У Қашқадарё вилоятидаги ғалла тайёрлэш ва давлат омборларига топшириш ишларидаги фаол ҳаракат қилиб юрган даврларида республикамизнинг биринчи президенти, ҳалқ оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев билан танишган, унинг ўғитларидан баҳраманд бўлган. Сиддиқ Ражабов ана шу учрашув, Йўлдош Охунбобоевнинг ташкилотчилик қобилияти, ҳалқ билан ишлаш маҳорати, отамийлиги ҳақида тўлқинланиб ҳикоя қиласди.

Шундай қилиб, Сиддиқ Ражабов талабалик йилларида ҳам республикамиз ижтимоий-сиёсий ҳаётида фаол иштирок қилди. 1933 йили Фарғона педагогика институтининг ижтимоий-адабиёт факультетини имтиёзли тамомлади. Институт Илмий кенгаши С. Ражабовдаги илмга ташналикт, ўз устида қунт билан ишлаш қобилиятини ҳисобга олиб, уни педагогика кафедрасига ассистент вазифасига тавсия этди.

Ана шу даврда бўлажак олим Фарғона шаҳридаги «Ўзбекистон беш йиллиги» ишчи факультетида, айни пайтда Ҳамза номидаги педагогика билим юртида директорлик вазифасини бажарди. Ниҳоятда оғир йил-

лар эди. Айрим шахслар билим юртида олиб борилаёт-ган таълим ва тарбия ишларига ҳалақит беришга, ёш мутахассислар тайёрлаш ишига тўсқинлик қилишга уринар эдилар. Айниқса, маҳаллий миллат қизларини билим юртига тортиш жуда қийинчилик билан амалга ошириларди. С. Ражабов билим юртининг директори сифатида бу соҳада ҳам сезгирилик билан ҳаракат қилган.

С. Ражабов педагоглар жамоаси ва талабалар эътибори ва фаолиятини билим юрти олдида турган энг муҳим масалаларга — мактабларга ҳамма ўқув фанларидан дарс бера оладиган, педагогиканинг илмий асосларини, таълим мазмунни, тамоиллари ва методларини пухта эгаллаб олган ёш мутахассисларни тайёрлаш ишига қарата олган эди.

Билим юртида тарбиявий ишлар ҳам кенг йўлга қўйилган. Жисмоний маданият ва спорт, бадиий ҳаваскорлик ишлари ривожлантирилди. Билим юрти ўқувчилари ҳам аҳоли ўртасида оммавий-сиёсий ишларни олиб борар, кишиларни маданият, илм ва маърифат учун курашга илҳомлантирас экан. Шунингдек, билим юрти ўқувчилари педагоглар жамоаси раҳбарлигида деҳқончилик ишларига амалий ёрдам кўрсатар, нилла тайёрлашда иштирок этар, чигит экиш, уни парвариш қилиш, пахтани йиғиб-териб олишда фаол қатнашардилар.

Устоз Фаргона педагогика билим юртидаги раҳбарлик йиллари ҳақида гапирав экан, билим юрти талабаларининг ижтимоий-фойдали меҳнатини ташкил этишдаги тажрибалари, талабаларнинг қишлоқ меҳнаткашларига берган ёрдамлари, уларнинг ташаббускорлиги ҳақида завқланиб ҳикоя қиласиди.

С. Ражабов Ҳамза номидаги педагогика билим юртида ва «Ўзбекистон беш йиллиги» номидаги ишчи факультетида раҳбарлик қилган вақтида ёш педагог мутахассислар тайёрлаш, мустаҳкам педагоглар жамоасини яратиш бўйича яхшигина тажриба орттирган эди. Ана шу даврларда у Я. А. Коменский, К. Д. Ушинский, Л. Н. Толстой, Н. К. Крупская, А. С. Макаренко, Ҳ. Ҳ. Ниёзий, А. Авлоний каби атоқли педагогларнинг асарларини қунт ва сабот билан ўрганди. Эгаллаган билимлари ва тўплаган тажрибалари асосида маҳаллий матбуотда С. Ражабовнинг дастлабки педагогик мақолалари чиқа бошлади. Мақолаларда мактаблар истиқболи, тарбия масалалари, ёш педагог мутахассислар тайёрлаш ҳақида фикр юритилар экан.

Илмга бўлган иштиёқ С. Ражабовни Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти ҳузуридаги аспирантурага етаклади. У 1934—1937 йилларда аспирантурада таҳсил кўрди ва педагогика фанининг энг муҳим муаммолари устида илмий тадқиқот ишларини олиб борди. Уни республикамиз халқ маорифининг тараққиётни ва бу тараққиётнинг объектив қонуниятлари, халқ маорифининг ривожланиш истиқболлари, ёшлар тарбияси билан боғлиқ бўлган масалалар қизиқтирашади.

Ёш олимнинг ўқиш-ўрганиш даврида атоқли педагог Н. К. Крупская билан учрашуви алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳақда С. Ражабов шундай ҳикоя қиласади: «Н. К. Крупская ўзбекистонлик аспирантлар Москвага келганини эшитгач, бизни Маориф Вазирлигига тақлиф қилди. Белгиланган вақтда ҳаммамиз етиб келдик.... Қатта хонага кирганимизда Надежда Константиновна кабинетнинг ўртасида бизга жилмайиб туар эди. У ҳар биримиз билан қўйл олишиб, туғишганлардек сўрашди ва ўтиришга тақлиф қилди. Шундан кейин ким кайси мавзуда ишлаётгани, Москва сафари ишимизга ёрдам бераятими, йўқми экани ҳақида суҳбатлашди. У жавобларимизни эшитгандан кейин мавзуларимизни таҳлил қилиб, давр ва мамлакатимиз олдида турган улуғвор вазифаларни уқтириди, ниҳоят, бизга ҳали ҳеч ким текширмаган ва албатта текширилиши зарур бўлган, Ўзбекистон маданияти, ўзбек халқининг мактаб ва маориф тарихи, оиласарда болаларни меҳнатсеварлик руҳида тарбиялашдаги ажойиб анъаналар устида илмий тадқиқот ишлари олиб бориш зарурлигини такрор-такрор тушунтириди».

Бу даврда Сиддиқ Ражабов ўзининг бутун фаолиятини педагогика фани билан чамбарчас боғлаган эди. У аспирантурани тамомлагач, Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институтига илмий ходим ва Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти педагогика кафедрасига ўқитувчи қылиб тайинланди. Ёш олим илмий тадқиқот ишини педагогик фаолият билан қўшиб олиб борди. Шу йилларда С. Ражабов кечки педагогика институти директорининг ўқув ишлари бўйича ўришибосари лавозимида ҳамда ёш ўқитувчи сифатида мутахассислар тайёрлашда катта фаолият кўрсатди, педагогик жамоатчилик ўртасида ўз ишини пухта билган раҳбар, етук илмий ходим ва маҳоратли ўқитувчи сифатида танилди. Ёш олим матбуотда тез-тез

илмий, педагогик, публицистик мақолалари билан чиқа бошлади. Жумладан, урушгача бўлган даврда С. Ражабовнинг «Олий педагогика ўқув юртларининг иш сифатини юқори кўтаратайлик» (Маданий инқилоб, 1938 йил, 5 январь), «Олий ўқув юртлари ҳаётида муҳим давр» (Ёш ленинчи, 1940 йил, 4 июнь), «Мактабдан ташқари тарбиявий ишлар» (Ёш ленинчи, 1940 йил, 26 июнь), «Н. К. Крупская — педагог ва ташкилотчи» (Советская педагогика, 1941 йил, 2-сон, 7—10-бетлар), «Ян Амос Коменскийнинг педагогик қарашлари» (Ўқитувчилар газетаси, 1941 йил, 14 май), «Имтиҳонларнинг юқори сифати учун курашайлик» (Қизил Ўзбекистон, 1941 йил, 25 май) каби 10 та иши матбуотда эълон қилинди. Шу йилларда у «XIX аср ва XX аср бошларида Бухорода мактаб ва маориф тараққиёти очерки» асарини ёзиб тамомлади. 1941 йилда ана шу мавзуда номзодлик диссертациясини республикада биринчи бўлиб муваффақиятли ҳимоя қилди. Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси С. Ражабовни 1941 йилда «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасига муҳаррир ўринбосари лавозимига тайинлади. Бу ишда ўзининг ижодий ва ташкилотчилик қобилиятини кўрсата олган С. Ражабов 1942 йилда Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси ташвиқот ва тарғибот бўлими мудирининг ўринбосари лавозимига кўтарилиди.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитаси 1943 йил апрелида С. Ражабовни «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳаррири вазифасига тайинлади. Унинг билимдонлиги, ижодий қобилияти ва ташкилотчилиги мана шу масъул вазифада ишлаган вақтда баралла кўзга ташланди. Халқимизнинг фашист қўшинлари билан мардонавор курашидаги ўзбек жангчиларига айтган қалб сўзлари, фронтда олиб борилаётган қаҳрамонона жанг, ўзбек халқининг фронт орқасидаги фидокорона меҳнати газета саҳифаларида мунтазам ёритилиб турди. Газета республикамиз меҳнаткашларини ижодий меҳнатга, фронт орқасини мустаҳкамлаш, бутун имкониятларни фашистлар устидан ғалаба қилишга сафарбар этишда катта ташвиқотчи, тарғиботчи ва ташкилотчилик рөлини ўйнаган эди.

Мазкур газетанинг 50 йиллик юбилейида газетага муҳаррирлик қилган Мирмуҳсин Шермуҳамедов, Акмал Йкромов, Сулаймон Азизов, Ҳожиқабар Ғуломов ва бошқалар қаторида Сиддиқ Ражабов номи ҳам ҳурмат билан тилга олиниб уларнинг моҳир ташкилотчилик

истеъдоди, билим ва журналистик эҳтироси ёш журналистларимизга яхши намуна бўлиб хизмат қилиши таъкидланган эди.

Шуниси муҳимки, Сиддиқ Ражабов қаерда ишламасин ҳалқ таълими ва педагогика масалаларидан узоқлашмади, аксинча, ёш авлодни юксак ватанпарварлик ва байналмилаллик руҳида тарбиялаш масалалари билан қизиқиб, қатор илмий мақолалар нашр этди, педагогика тарихи, ҳалқ маорифи тараққиёти, шунингдек, йирик педагогларнинг меросини ўрганишга оид рисолалар яратди.

С. Ражабов 1947 йилда Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти педагогика кафедрасига мудир қилиб тайинлангандан кейин унинг ўз илмий педагогик фаолиятини янада ривожлантиришга кенг имконият яратилди. У ўз атрофига педагогика илми муҳлисларини тўплаб йирик педагогик муаммоларни ҳал қилиш ва ўрганишга бошчилик қила бошлади, республикамизда педагогика фанини янги тараққиёт босқичига кўтаришда жонбозлик қилди. Бу соҳада унга москвалик профессорлар: Н. А. Константинов, Н. Г. Гончаров, тошкентлик олимлар: Н. П. Архангельский, И. М. Красновбаев, П. И. Иванов, Н. М. Таканаев, Х. Ҳусанхўжаев ва бошқалар яқиндан ёрдам бердилар.

Мана шу туфайли олимнинг урушдан кейинги, аниқроғи, 1958 йилгача бўлган даврдаги ижодий фаолияти янада салмоқли бўлди. Бу йилларда унинг «Педагогикани ўқитишини ҳозирги замон фани талаби даражасига кўтарайлик» (Қизил Ўзбекистон, 1947 йил, 3 деқабрь), «Ўқитувчилар касби ҳақида» (Ёш ленинчи, 1948 йил, 13 июнь), «А. С. Макаренконинг педагогик мероси» (Ўқитувчилар газетаси, 1949 йил, 30 март), «Ўзбекистонда 25 йил ичida мактабларнинг тараққиётига доир» (Ёш ленинчи, 1949 йил, 19 февраль), «Педагогика олий ўқув юртлари студентларининг илмий тадқиқот ишлари ҳақида» (Ўқитувчилар газетаси, 1952 йил, 14 май), «Ўзбекистон мактабларининг 30 йил ичидаги тарихидан» (Ўқитувчилар газетаси, 1954 йил, 14 октябрь), «Ўзбекистонда умумий таълим учун курраш ва мактабларда ўқув-тарбия ишлари» (ЎзССРда 30 йил ичидаги ҳалқ маорифи. Тошкент, 1954 йил, 21—80-бетлар), «Ўзбекистонда совет мактаби тарихига доир» (Тошкент: Ўзўқувпёддавнашр, 1957, 126 бет), «40 йил ичидаги Ўзбекистонда ҳалқ маорифи» (Совет пе-

дагоги, 1957 йил, 17 ноябрь) каби жами 26 та илмий, илмий-оммавий ишлари нашр қилинди.

1958 йилда Сиддиқ Ражабовнинг илмий фаолиятида унтилмас воқеа содир бўлди. У Н. А. Константинов раҳбарлигига «Ўзбекистонда совет мактаби тарихи» (1917—1947 йиллар) мавзусидаги докторлик диссертациясини РСФСР Педагогика Фанлари Академияси педагогика назарияси ва тарихи институтидаги Илмий Кенгашда муваффақиятли ҳимоя қилди. Ҳақиқатан ҳам, олимнинг мазкур илмий тадқиқоти республикамиз ҳалқ маорифи тараққиётини, мактабларимиз тарихини ўрганиш йўлидаги дастлабки муҳим қадам эди.

1959 йилда педагогика фанлари доктори Сиддиқ Ражабов РСФСР Педагогика фанлари академиясига мухбир-аъзо қилиб сайланди ва 1960 йилда унга профессор илмий унвони берилди. Бу республикамизда педагогика фанининг тараққий этиб бораётганига илмий марказ томонидан берилган баҳо эди. С. Ражабовга нисбатан билдирилган бу катта ишонч олим олдинга янада масъулиятли вазифалар юклиди. У республикамизда педагогика фанини янада ривожлантириш, юқори малакали илмий педагог ходимлар тайёрлаш масаласига диққат-эътиборни қаратди. Ўз атрофига талантли ёшларни тўплаб, улар эътиборини педагогика фанининг долзарб масалаларига қаратди, мактаб-маориф учун зарур бўлган мавзуларда илмий тадқиқотлар олиб боришга илҳомлантириди. Бу билан олимнинг ўзига хос мактаби яратила бошлади. Жумладан, олимнинг тўнғич шогирдлари: М. Ф. Думенко «Туркистанда рус-тузем мактаблари» мавзусида (1953 йил), З. Ф. Миртурсунов «Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг педагогик қаравшларни» мавзусида (1954 йил), Г. М. Билолов «Хоразмда ҳалқ маорифи тараққиёти тарихи очерки» мавзусида (1961 йил), Х. Хуррамов «Ўзбекистонда умумий таълим мактаблари тараққиёти» (1946—1958 йил.) мавзусида (1961 йил), шунингдек, М. С. Захарина (1954 йил), А. Ф. Фаниев (1961 йил) каби ёшлар номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилдилар.

1961 йилда Сиддиқ Ражабов Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтига директор қилиб тайинланди. Олим мазкур институтга олти йил раҳбарлик қилди. Институтни юқори малакали мутахассис ходимлар билан таъминлаш, олиб борилаётган илмий тадқиқот ишларини ҳаётга — мактаб амалиёти-

га яқинлаштириш, педагогик тадқиқотларни республика бўйича мувофиқлаштириш ишларига бошчилик қилди ҳамда тадқиқот натижаларини ўқув-тарбия жараёнига татбиқ этиш бўйича бир қатор тадбирларни амалга оширди.

Институтда янги секторлар тузилди. Секторлар ҳузурида лабораториялар ташкил этилди. Сектор ва лабораторияларга илмий тадқиқот ишлари юзасидан тажриба ва етарли малакага эга бўлган ходимлар раҳбарлик қила бошладилар. С. Ражабов «Республикамизда педагогика фанини ривожлантириш тадбирлари ҳақида» 1960 йилда қабул қилинган хукумат қарорини турмушга татбиқ этишда фаоллик кўрсатди. Ана шу даврда педагогика фанлари илмий тадқиқот институтининг фаолияти мазкур қарор талабларидан келиб чиқсан ҳолда республика мактабларида ўқув-тарбия ишлари ва таълим методларини янада такомиллаштириш масалаларига қаратилган эди.

Институт ходимлари республикамиз ўқитувчилари-нинг плор тажрибаларини ўрганиш, умумлаштириш ва ёйиш ишларини тубдан яхшиладилар. Энг муҳими, институтда илмий тадқиқотларнинг 1960—1975 йилларга мўлжалланган истиқбол режалари тузилди. Институтда нашр ишлари ҳам яхшиланиб, кўплаб кўлланмалар, педагогик тавсиялар яратилиди. Шунингдек, таълим ва тарбиянинг долзарб муаммоларига багишланган кўплаб илмий-амалий ва илмий-назарий анжуманлар, республика ўқитувчиларининг «Педагогик ўқиш»лари ўтказилиди.

Таъкидлаш жоизки, С. Р. Ражабов фақат раҳбарлик фаолияти билан чекланиб қолмади, аксинча 1958—1966 йилларда 50 дан ортиқ илмий ва ўқув-методик ишлар муаллифи бўлди. Чунончи, «Л. Н. Толстойнинг педагогик фаолияти ҳақида» (Ўқитувчилар газетаси, 1958 йил, 9 сентябрь), «Педагогика фанининг янги вазифалари» (Ўқитувчилар газетаси, 1959 йил, 16 декабрь), «Педагогика назарияси ва тарихига оид илмий-оммабол мақолалар тўплами» (Тошкент: ТошДУ, 1960. 84-бет), «Дарсда ўқувчилар активлигини ошириш йўллари» (Совет мактаби, 1960 йил, 7-сон, 32—40-бетлар), «Тадқиқотчиларнинг кучини бирлаштирайлик» (Учительская газета, 1961 йил, 17 май), «Таълим бериб тарбиялайлик, тарбиялаб таълим берайлик» (Русский язык в узб. школе, 1962 йил, 6-сони, 3—12-бетлар), «Энг шаррафли бурчимиз» (Совет мактаби, 1962 йил,

1-сони, 3—9-бетлар), «Мактаб ҳақида ғамхўрлик — умум ҳалқ иши» (Правда Востока, 1962 йил, 7 декабрь), «Ўзбекистонда ҳалқ маорифи» (Тошкент: Билим, 1964. 15-бет), «Атоқли маориф арбоби» (Ўқитувчилар газетаси, 1964 йил, 27 февраль), «Ўзбекистонда ҳалқ маорифи ва педагогика фанининг ривожи» (Совет Ўзбекистони, 1964 йил, 14 июня), «Педагогика фанининг равнақи учун» (Совет Ўзбекистони, 1964 йил, 28 август) каби ишлари, шунингдек, талабалар учун 1962 йилда нашр қилинган «Педагогика» дарслигининг тўрт боби, 1966 йилда нашр қилинган «Педагогика» дарслигининг беш боби олим қаламига мансуб бўлди.

Педагогика фанлари илмий тадқиқот институти ҳузурида 1960 йилда очилган аспирантура илмий ходимлар тайёрлашда жуда катта аҳамият касб этди. Аспирантура юқори малакали илмий педагог ходимлар етиштира бошлади. 1962 йилда республикамиз тарихида биринчи марта педагогика, психология ва хусусий методика ихтисослиги бўйича илмий дараражалар берадиган бирлашган кенгаш иш бошлади. Ана шу илмий кенгашга ҳам профессор С. Ражабов раислик қилди.

Бу даврда олим педагогика фанини чин қалдан севган мутахассисларни, кўпгина талантли ёшларни ўз атрофига чорлади. Ёш олимларга ҳамиша ёрдам берди. Ёшларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш унинг ҳаётий эътиқоди ва турмушининг мазмунига айланиб кетди. Шу боис М. Очилов (1962 йил), Ф. Абдуллаев (1962 йил), С. Р. Раҳимов (1964 йил), К. Ҳ. Ҳошимов (1964 йил), А. Аҳмедов (1965 йил), Б. Нурлибеков (1965 йил), М. Аҳмедова (1965 йил), Т. Мўминжонов (1966 йил), С. Н. Нурматов (1966 йил), А. Қ. Тюленев (1966 йил), Д. А. Урумбаев (1966 йил), С. Ҳ. Файзулина (1966 йил) каби илм-фанда ўз йўлини топиб олган истеъодди ёшлар олим раҳбарлигида номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилдилар. Шунингдек, профессор С. Ражабов илмий маслаҳатчилигида докторлик диссертациялари тайёрлана бошланди ва бу соҳадаги дастлабки иш ҳимоя қилинди (Ж. Урумбаев, Қорақалпоғистонда совет мактаби тарихи (1917—1930 йиллар). Тошкент, 1966 йил).

Умуман, Сиддиқ Ражабовнинг Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институтидаги фаолияти мазкур институт тарихида катта из қолдирган. Олим раҳбарлигида, у билан ҳамкорликда ишлаган кўплаб илмий ходимлар ўша йилларни эслар экан, С. Ражабов

ҳақида, унинг раҳбарлик фаолиятини мамнуният билан тилга олади.

Сиддиқ Ражабов институтимиз катта жамоасини билимдонлиқ билан бошқарган эди, деб эслайди Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти сектори мудири, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, педагогика фанлари доктори, профессор Асқар Зуннунов. Институтимиз олдига қўйилган ҳар бир масала тезкорлик билан, ўрнида ва талаб қилинганидек бажарилар эди. Олдимиздаги масала қанчалик қийин, мураккаб бўлмасин, у бизга далда берар, ширинаханликлиги ва ўзига, фақат ўзига ҳос бўлган муносабати билан уни сидкидилдан бажаришга рағбатлантирар эди. «Фаннинг табиатини, предметини билмай туриб унинг сўқмоқларидан дадил одим ташлаш мураккаб, у ҳамма имконияти ва борлигини бағишилаган кишиагина «тилсими»ни очади» Олимниң ана шу сўзлари кейинги хаётимга мезон бўлди.

Республика Олий Совети 1964 йилда С. Ражабовнинг илмий, педагогик фаолиятига юксак баҳо бериб, унга «Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби» узвонини берди.

С. Ражабов 1966—1990 йилларда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти умумий педагогика кафедрасининг катта жамоасига бошчилик қилди. У кафедра аъзоларининг ҳар бирнга мураббий, устоз эди. Бугина эмас, олим ўқитувчи мутахассислар тайёрлаш соҳасида фидокорона меҳнат қилаётган ҳамкаслари — институттинг етук олимлари билан бир қаторда ўрта ва олий таълимга алоқадор жуда кўп муаммоларни ҳал қилишда ҳормай-толмай фаолият кўрсатди.

Профессор С. Ражабовнинг Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтидаги чорак асрлик узлуксиз илмий-педагогик фаолияти алоҳида муҳим давр бўлди.

У сафдошлари, касбдошлари ва ўзи мудирлик қилиб турган кафедра аъзолари, шогирдлари билан ҳамкорликда катта илмий ва ташкилий-педагогик муаммоларни ҳал қилишга алоҳида эътибор берди. Биринчи навбатда кафедрани юқори малакали илмий-педагогик ходимлар билан таъминлаш, маъруза ва амалий машғулотлар сифати ва самараадорлигини ошириш, қолаверса, кафедра жамоасининг илмий ва методик савишини юқори кўтариш каби масалалар ҳал қилина бор-

ди. С. Ражабов кафедра йиғилишлари, назарий семинарлари, методибирашма йигинлари ва суҳбатларда ана шу масалаларга алоҳида тўхталарди. Натижада К. Ҳ. Ҳошимов, С. Х. Темурова, А. Г. Акопян, С. Нурматов, Р. Салкаева, М. Аҳмедова, Е. Г. Шайн, Н. Азиҳўжаева, М. М. Мирқосимов, С. Нишонова, О. Мусурмонова, С. Мадёрова каби ўнлаб педагоглар республикага таниқли стук мутахассислар бўлиб етишдилар.

С. Ражабов бу даврда жуда кўплаб педагогик муаммоларнинг кафедра аъзолари ва илмий жамоатчилик томонидан муваффақиятли ҳал қилинишига бошчилик қилиди. Хусусан, дидактика — таълим назарияси, хусусий методика, тарбия назарияси ва методикаси, шунингдек мактабшуносликнинг долзарб муаммоларига алоқадор асарлар яратилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, олим бу даврда ўз илмий фаолиятини бир неча йўналишларда олиб борди. Жумладан, педагогика фанининг методологик муаммолари, одоб-ахлоқ ва тарбия масалалари, олий таълим дидактикаси, педагогика тарихини ўрганиш ва унинг ривожланиш истиқболларини таҳлил этиш унинг илмий фаолиятида марказий ўрин тутди.

Амалга оширилган илмий-ижодий ишлар натижаси сифатида олимнинг 260 га яқин илмий, илмий оммабоп мақолалари, рисолалари, қўлланмалари, дарслер ва монографиялари эълон қилинди.

«Билим ва тарбия» (Совет Ўзбекистони, 1967 йил, 24 февраль), «Ёшларни она-Ватанга муҳаббат руҳида тарбиялайлик» (Совет мактаби, 1968 йил, 1-сон, 7—13-бетлар), «Педагогика фанининг тараққиёти, истиқболларий» (Совет мактаби, 1970 йил, 7-сон, 23—27-бетлар), «Тарбия ва ўқитиш ҳақида классик таълимот» (Тошкент: Фан, 1971 йил, 118-бет), «Ҳамма касбларнинг пойдевори» (Совет мактаби, 1972 йил, 9-сон, 20—21-бетлар), «Педагогика фанининг тараққиёти учун» (Ўқитувчилар газетаси, 1972 йил, 5 март), «Педагогик циклдаги фанларни ўқитиш тажрибасидан» (Совет мактаби, 1973 йил, 6-сон, 14—19-бетлар), «Тарбиянинг муҳим соҳаси» (Совет Ўзбекистони, 1973 йил, 10 февраль) «Ўзбекистонда мактаб ва педагогик фикрлар ривожланишида К. Д. Ушинский ғояларининг таъсири» (Совет мактаби, 1974 йил, 2-сон, 13—18-бетлар), «Шарқ ёғдуси» (Совет мактаби, 1974 йил, 10 октябрь), «Фан ва техника революцияси ҳамда таълим-тарбиянинг баъзи масалалари» (Совет мактаби, 1975 йил, 1-сон, 14—

17-бетлар), «Ўзбекистонда педагогика фани ва унинг ривожланиш истиқболлари» (Советская педагогика, 1976 йил, 1-сон, 97—102-бетлар), «Педагогик тадқиқотларни янада ривожлантирайлик» (Совет мактаби, 1976, 10-сон, 13—18-бетлар), «Олий таълим дидактикаси» (Ўқитувчилар газетаси, 1976 йил, 22 август, 9 сентябрь, 12 сентябрь, 16 сентябрь, 26 сентябрь), «Педагогика фани тараққиётининг баъзи масалалари» (Тошкент, Ўқитувчи, 1977 йил, 172 бет), «Тараққиёт босқичи» (Совет мактаби, 1978 йил, 3-сон, 74—77-бетлар), «Педагогика фани ва мактаб» (Ўқитувчилар газетаси, 1980 йил, 27 январь), «Педагогик билимлар — оммага» (Совет Ўзбекистони, 1980 йил, 21 март), «Замонавий ўқитиш методлари тараққиётининг асосий йўналишлари» (Ўқитувчилар газетаси, 1982 йил, 18 август), «Бўлажак ўқитувчидаги ижтимоий активликни шакллантириши» (Бўлажак ўқитувчидаги социал активликни шакллантириши. Илмий тўплам.— Тошкент, 1983 йил, 3—19-бетлар), «Ўзбекистонда тарихий педагогик тадқиқотлар ривожи» (Ўқитувчилар газетаси, 1984 йил, 15 декабрь), «Таълим-тарбияда инсон омилини кучайтириш масалалари» (Ўқитувчилар газетаси, 1985 йил, 6 ноябрь), «Инсон омилига катта эътибор» (Ўқитувчилар газетаси, 1988 йил, 13 апрель), «Ўрта Осиё ва Қозоғистонда мактаб, маориф ва педагогик фикрлар» (Қадимги даврлардан XVII асрнинг охиригача СССР халқларининг педагогик фикрлари ва мактаблар тарихи очерки. Москва, Педагогика, 1989 йил, 422—423-бетлар), «Ўзбек педагогик фикрининг асосчиси» (Ўзбек тили ва адабиёти, 1989 йил, 5-сон, 15—19-бетлар), «Педагогика фанлари соҳасидаги тадқиқотларнинг методологик асослари» (Тошкент, 1990 йил, 1—47-бетлар) каби турли даврларда ёзилган ишлар шулар жумласидандир. Шунингдек, 1981 йилда қайта нашр этилган «Педагогика» дарслигининг беш боби олим қаламига мансуб.

С. Ражабов Шарқ мутафаккирлари педагогик месросини ўрганиш масалаларига ўз фаолиятида катта ўрин берди. Унинг педагогика фанлари Қомусидаги мақолалари Навоий, Бобур сингари мутафаккирларга бағишланган. Шунингдек, у «Ўзбекистон ССР педагогик фикрлар антологияси» (Москва: Педагогика, 1986 йил)нинг тузувчиларидан бири ҳисобланади.

Академик С. Ражабов 1966 йилдан кейинги даврда ўз илмий фаолиятининг катта қисмини республикамиз-

да педагогика соҳасида илмий ходимлар тайёрлашдек фахрли ишга бағишилади. Ҳозирги кунда республика-миз педагогика олий ўқув юртлари ва университетларининг педагогика кафедраларида С. Ражабов раҳбарлигига илмий тадқиқот ишларини якунлаган қўплаб фан номзодлари ишламоқдалар.

Устоз қўлида камол топиб, ўзи ҳам устозлик шарифини адо этган ва этаётган ўнлаб педагог-олимлар номини ифтихор билан келтириш мумкин. Жумладан, 1968 йилда С. С. Раҳимова, 1969 йилда А. Жумашев, Р. А. Зарипов, Д. Ю. Палманова, Д. Тоҷиев, А. Тошматов, 1970 йилда В. В. Третьяков, Ж. Ҳафдарова, 1971 йилда А. С. Багдасаров, 1973 йилда С. Аҳмедов, К. З. Зарипов, М. Мирқосимов, Б. Султонмуротов, Л. Хўжаева, 1974 йилда А. Г. Акопян, М. Бадалова, 1975 йилда М. Отажонова, Б. Жабборов, 1976 йилда М. Тоҳиров, 1977 йилда М. Подлипская, Е. Г. Шайн, 1978 йилда М. Аҳмедова, Г. Қаймекин, У. Ниёзов, И. Сагитаев, Б. Содиқов, С. Турсунов, С. Х. Йўлдошева, 1979 йилда Н. Н. Азизхўжаева, Н. М. Кевич, Д. Б. Ражабова, Ф. Тоғаев, 1980 йилда А. И. Иноғомов, Д. А. Фозилова, К. Йўлдошев, 1982 йилда О. Жумабоева, Х. Нурматов, З. Нуридинова, П. Сайфуллаева, О. Г. Яцишина, 1983 йилда Л. Н. Иванникова, К. Таниқулова, М. Ҳамидов, Э. Эргашев, 1984 йилда А. Абдуллаев, Д. Жўрабоева, К. Т. Жанайдаров, М. Сагдиева, 1985 йилда Б. Мустафаева, А. С. Сухачев, З. Сариева, 1986 йилда З. С. Даданов, 1987 йилда И. В. Бочар, Л. Ганиева, Л. М. Теняшева, 1988 йилда Н. Азимова, Н. Корепанова, С. Махкамова, В. Х. Ҳолмуҳамедова, 1989 йилда З. Г. Иванова, З. Ж. Туленова, Ф. А. Умаров, 1990 йилда А. И. Аҳмаджонова, И. Ю. Турсунов, Д. Г. Йўлдошев, Ж. Ф. Йўлдошев, 1991 йилда О. Шамсутдинова ва ниҳоят устоз вафотидан кейин — 1993 йилда Ш. Авазов номзодлик диссертацияларини муваффақиятли ҳимоя қилдилар.

Профессор С. Ражабов фақат фан номзодлари эмас, балки фан докторлари тайёрлаш ишига ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Жумладан, ҳозирги кунда республикамида таниқли педагог-олимлар: М. Очилов, С. Х. Файзулина; Р. А. Мавлонова ўзларининг докторлик диссертацияларини профессор С. Р. Ражабов илмий маслаҳати билан муваффақиятли ҳимоя қилдилар.

С. Ражабов илмий фаолиятининг яна бир муҳим томони шундаки, у ўз шогирдлари ва педагогика фани

соҳасида ишләётган жуда кўп ходимларнинг илмий тадқиқот ишлари натижадарини кенг китобхонлар оммаси ва ишлаб чиқаришига жорий қилишда катта хизмат кўрсатди. Педагогикага онд жуда кўп рисолалар унинг таҳрири остида ва олим томонидан ёзилган кириш сўзи билан нашр қилинди. Жумладан, Б. П. Есипов, Н. Г. Гончаревнинг «Педагогика» (Тошкент: Ўздавпредўқувнашр, 1951: 510 б.), Н. Х. Таканаевнинг «Чет эллар педагогикаси тарихидан қўлланма» (Тошкент, 1959, 144 б.), К. Х. Хошимовнинг «Ўқув куни узайтирилган мактабларда таълим-тарбия ишлари» (Тошкент: Ўқитувчи, 1967, 93 б.), В. В. Третьяковнинг «Ўқувчиларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш» (Тошкент: Ўқитувчи, 1971, 142 б.), З. Миртурсуновнинг «Ўзбек ҳалқ педагогикаси» (Тошкент: Фан, 1973, 211 б.), Я. А. Коменскийнинг «Буюк дидактика» (Тошкент: Ўқитувчи, 1977, 132 б.), шунингдек, М. Очилов, С. Х. Файзулина, Р. А. Мавлонова, Ж. Х. Ҳасанбоев, А. И. Воробьёв, А. Муҳаммаджонов, А. Минаваров, З. Г. Нуриддинова ва шу каби олимларнинг ишлари ҳамда кўплаб илмий тўпламлар, дарсликлар С. Ражабовнинг таҳрири остида нашр қилинган. Олимнинг юқори малакали илмий ходимлар тайёрлашдаги фаолияти бу билан чегараланмайди. С. Ражабов педагогика назарияси ва тарихи муаммолари бўйича ҳимоя қилинган 200 дан ортиқ номзодлик диссертациялари ва 15 дан ортиқ докторлик диссертацияларига расмий оппонент бўлди. И. Обидов, М. Орифий (Тожикистон), И. М. Краснобаев, А. Бобохонов, А. Зуннунов (Тошкент), А. Каримов (Озарбайжон), А. Сенбаев, Т. Тожибоев (Қозоғистон) каби тадқиқотчиларнинг докторлик диссертациялари ҳимоясида С. Ражабов расмий оппонентлик қилган эди.

С. Ражабов ўзининг асосий ишини жамоат ишлари билан мустаҳкам боғланган ҳолда олиб борди. У 1961—1988 йилларда Ўзбекистон Ҳалқ таълими вазирлигининг ҳайъат аъзоси сифатида фаолият кўрсатди. У вазирлик томонидан ҳалқ таълими тармоғини янада кенгайтириш, мактабларда ўқув-тарбия ишларини давр талаблари даражасига жўтариш борасида амалга оширилаётган ҳамма тадбирларда бевосита қатнашиб келди.

С. Ражабов 1960—1967 йилларда Тошкент Давлат университети ҳузурида ташкил этилган ихтисослашган кенгашшга бошчилик қилди. Мазкур кенгаш педагогика

фанлари бўйича юқори малакали илмий ходимлар тайёрлашда катта роль ўйнади. Кенгаш аъзолари қисқа муддат ичидаги 70 дан ортиқ номзодлик диссертацияларини ва иккита докторлик диссертациясини муҳокама қилиб, уларнинг муаллифларига илмий даражалар бердилар.

Профессор С. Ражабов Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти катта илмий кенгаши ва институт ҳузуридан педагогика фанлари бўйича илмий даражалар берувчи ихтисослашган илмий кенгашнинг ҳамда Душанба Давлат университети ҳузуридан илмий даражалар берувчи кенгаш аъзоси сифатида фаолият кўрсатди.

1977 йили май ойида Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институти ҳузурида фан номзоди илмий даражаси берадиган ихтисослаштирилган кенгаш ташкил этилди. Бир оз вакт ўтгач педагогика тарихи бўйича фан доктори илмий даражаси берадиган яна шундай кенгаш ташкил этилди. Мазкур кенгашларга педагогика соҳасида ишлаётган мутахассис олимлар жалб этилди. Академик С. Ражабов бу кенгашларга раислик қилди, шунингдек улар фаолиятининг қамарали бўлишини таъминлашга катта ҳисса қўшди.

С. Ражабов республикамида педагогика фанлари бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқотларни мувофиқлаштиришни жамоатчилик асосида олиб борди. У Ўзбекистон Олий ва ўрта маҳсус таълим вазирлиги ҳузуридан педагогика фанлари илмий кенгашининг аъзоси ва педагогика фанлари илмий-методик секцияси ишини узоқ йиллар давомида бошқарган эди. Олим раҳбарлик қилган илмий-методик секция республикамиз олий ўқув юртларида педагогика бўйича олиб борилаётган илмий тадқиқот ишларини янада ривожлантириш, илмий тадқиқот мавзуи ва мазмунини ҳаётга — мактабларимиз амалиётига яқинлаштириш масаласига алоҳида эътибор берган эди. Шунингдек у Педагогика фанлари академияси Президиуми ва мукофотлар бериш комиссиясининг ҳам аъзоси эди.

Олим 1945 йилдан «Халқ таълими» журнали таҳrir ҳайъати аъзоси эди. У Ўзбек Шўро Қомуси бош таҳrir ҳайъатининг аъзоси ва педагогика фанлари секциясининг раиси сифатида педагогика, психология ва умуман педагогик туркумдаги фанларнинг муҳим масалаларини ёритишда ҳам муаллиф, ҳам ташкилотчи сифатида катта ҳисса қўшиб келди.

Сиддиқ Ражабовнинг кўп қиррали жамоатчилик фаолиятида унинг республика педагогика жамияти Марказий Кенгаши Президиумига раислик асосий ўринни эгаллади.

1968 йилда Педагогика фанлари академияси йифилишида академиянинг ҳақиқий аъзолигига сайланди. 1970 йилдан 1990 йилгача Педагогика фанлари академияси Президиумининг аъзоси сифатида фаолият кўрсатди.

Ҳа, Сиддиқ Ражабов ўзининг баракали илмий фаолияти, ўқитувчи мутахассислар, юқори ихтисосли илмий ходимлар тайёрлашдаги жонбозлиги, умуман ибратли жамоатчилик фаолияти билан республикамиздагина эмас ундан ташқарида ҳам эҳтиромга сазовор бўлди. Олимнинг самарали меҳнати унга шуҳрат келтирди. У ана шу туфайли эли ва юртида азиз ва мукаррам бўлди, республикамизда педагогика фани дарғаси даражасига кўтарилиди.

Академик Сиддиқ Ражабовнинг педагогика фани ва ҳалқ таълими равнақи йўлидаги меҳнатлари ҳукумат ва ҳалқимиз томонидан юксак баҳоланди. У собиқ Иттифоқнинг энг нуфузли Ленин ордени (1981), икки марта Меҳнат Қизил Байроқ ордени (1945 ва 1961 йиллар), Октябрь Революцияси ордени (1976 йил), қатор медаллар ва Ўзбекистон Олий Кенгашининг Фаҳрий Ёрлиқлари билан тақдирланган. Унинг номи Ўзбекистон Ҳалқ таълими вазирилгининг «Меҳнат шуҳрати» китобига ёзилган.

Устоз ҳаётининг сўнгги йиллари собиқ Иттифоқнинг инқироз даврига тўғри келди. У Ўзбекистон мустақиллигининг буюк аҳамияти, уни маънавий жиҳатдан таъминлаш, бу соҳада педагогика фанининг тутган ўрни, унинг методологик муаммолари ҳамда давр талабларини ҳисобга олган ҳолда келажагимиз, истиқболимиз эгалари бўлган ёшларимиз тарбияси, таълими ҳақида қимматли маслаҳатлар берар эди. С. Ражабов ўзининг ибратли умрни энг фахрли ишга — ёш авлоднинг таълими ва тарбияси — нурафшон келажак учун бағишлаган эди.

Академик С. Ражабов 1993 йил 28 февралда вафот этди.

С. Р. РАЖАБОВ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИНИНГ АСОСИЙ САНАЛАРИ

- 1910 йил 1 апрель — таваллуд топган куни.
- 1926 йил — Фарғона педагогика билим юртига қабул қилинди.
- 1928—1929 йиллар — Қашқадарё вилояти Фузор туманидаги Афғонбоғ қишлоғи мактабининг муаллими ва мудири.
- 1930 йил — Фарғона педагогика билим юртини тамомлади, Фарғона педагогика институтининг ижтимоий-адабиёт факультетига қабул қилинди.
- 1931—1932 йиллар — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номидаги Фарғона педагогика билим юрти директори.
- 1933 йил — Фарғона педагогика институтини тамомлади. Мазкур институт педагогика кафедраси асистенти. Фарғона шаҳридаги «Ўзбекистон беш йиллиги» ишчи фақультети директори.
- 1934—1937 йиллар — Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти аспиранти.
- 1935—1941 йиллар — Низомий номидаги ТДПИ педагогика кафедраси ўқитувчиси.
- 1941 йил — Педагогика фанлари номзоди илмий дарожасига эга бўлди. «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳаррирининг муовини.
- 1942 йил — Ўзбекистон КП МК ташвиқот ва тарғибот бўлими мудирининг муовини.
- 1943—1947 йиллар — «Қизил Ўзбекистон» («Ўзбекистон овози») газетасининг масъул муҳаррири.
- 1944 йил — Ўзбекистон Олий Кенгаши Президиумининг Фахрий ёрлиги билан мукофотланди.
- 1945 йил — Меҳнат Қизил Байроқ ордени ва «Шавкатли меҳнати учун» медали билан мукофотланди.
- 1945—1992 йиллар — «Совет мактаби» («Ҳалқ таълими») журнали таҳрир ҳайъатининг аъзоси.
- 1947—1963 йиллар — Низомий номли ТДПИ педагогика кафедраси мудири.
- 1950 йил — Ўзбекистон Олий Кенгаши Президиумининг Фахрий ёрлиги билан мукофотланди.
- 1951—1953 йиллар — Тошкент шаҳар «Билим» жамияти бошқаруви Президиумининг раиси.
- 1953—1955 йиллар — Педагогика Фанлари академиясининг педагогика назарияси ва тарихи институти докторанти.

- 1958 йил — Педагогика фанлари доктори илмий дара-жаси берилди.
- 1959 йил — Педагогика Фанлари академиясининг мух-бир-аъзоси қилиб сайланди.
- 1960 йил — Профессор илмий унвони берилди. Ўзбе-кистон Олий Кенгаши Президиумининг Фахрий ёрлиги билан мукофотланди.
- 1960—1967 йиллар — ТошДУ ҳузуридаги педагогика фанлари бўйича илмий даража берувчи кенгаш раиси.
- 1961—1966 йиллар — Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти директори.
- 1961 йил — Мөхнат Қизил Байроқ ордени билан муко-фотланди. Маданият ва олий таълим масалалари бўйича Халқаро симпозиум иштирокчиси (Моск-ва).
- 1961—1988 йиллар — Ўзбекистон халқ таълими вазир-лиги ҳайъатининг аъзоси.
- 1964 йил — «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан ар-боби» унвони берилди.
- 1966—1990 йиллар — Низомий номидаги ТДПИ умумий педагогика кафедраси мудири.
- 1968 йил — Педагогика Фанлари академиясининг ҳақи-қий аъзоси қилиб сайланди.
- 1968—1978 йиллар — Низомий номидаги ТДПИ ва Душанбе давлат универсиети ҳузуридаги ихтинос-лашган илмий кенгашларнинг раиси ва аъзоси.
- 1969—1991 йиллар — Ўзбек Шўро Қомуси бош таҳrir ҳайъатининг аъзоси.
- 1970—1987 йиллар — Педагогика Фанлари академияси Президиумининг аъзоси.
- 1970 йил — «Шавкатли меҳнати учун» медали, Н. К. Крупская медали ва Ўзбекистон Олий Кенгаши Президиумининг Фахрий Ёрлиги билан мукофотланди.
- 1974 йил — Ўзбекистон КП МК, Ўзбекистон Олий Кен-гashi ва Республика Вазирлар Кенгашининг юби-лей Фахрий Ёрлиги билан мукофотланди.
- 1974—1986 йиллар — Ўзбекистон Педагогика жамияти Марказий кенгаши Президиумининг раиси.
- 1975 йил — «Ғалабанинг ўттиз йиллиги» юбилей меда-ли ва «СССР Маориф аълочиси» нишони билан мукофотланди.
- 1975—1988 йиллар — Ўзбекистон Халқ таълими вазир-

- лиги, ҳузуридаги психология-педагогика фанлари бўйича ўқув-методика кенгashi раиси.
- 1976 йил — Октябрь революцияси ордени билан мукофотланди.
- 1977 йил — Т. Н. Қори-Ниёзий номидаги медаль билан мукофотланди. Узбекистон Xalq таълими вазирлигининг «Меҳнат шуҳрати» китобига ёзилди.
- 1978—1991 йиллар — Низомий номидаги ТДПИ ҳузуридаги педагогика фанлари номзоди илмий даражасини беришга ихтисослашган кенгаш раисининг муовини.
- 1978 йил — «Меҳнат фаҳрийси» медали билан мукофотланди.
- 1980 йил — Узбекистон Олий Кенгashi Президиумининг Фаҳрий Ёрлиги билан мукофотланди.
- 1981 йил — Ленин ордени билан мукофотланди.
- 1984 йил — Узбекистон КП МҚ, Узбекистон Олий Кенгashi Президиуми ва республика Вазирлар Кенгашининг юбилей Фаҳрий Ёрлиги билан мукофотланди.
- 1985 йил — Узбекистон Олий Кенгashi Президиумининг Фаҳрий Ёрлиги билан мукофотланди.
- 1990—1992 йиллар — Низомий номидаги ТДПИ умумий педагогика кафедраси маслаҳатчи-профессори.
- 1992—1993 йиллар — Республика миқёсидаги шахсий нафақаҳўр.
- 1993 йил 28 февраль — вафот этган куни.

М. Иномова
доцент

ШАРҚ МУТАФАҚКИРЛАРИ МЕРОСИДА ОИЛА ТАРБИЯСИ

Миллий маънавиятимиз, қадриятимиз ниҳоятда буюк кучга эга эканлигига бугунги кунда шак-шубҳа қолмади. Зоро, маънавият — инсоннинг, жамиятнинг, давлатнинг битмас-туганмас куч-қувватидир. У ўйқ жойда ҳеч қачон фаровонлик ҳам, саодат ҳам бўлмайди. Буни нафақат кўхна тарих, балки бугунги кун турмуш тарзи ҳам кўрсатиб турибди.

Инсонларни маънавий етук, ахлоқан пок, комилликка эришишда Шарқ мутафаккирларининг маънавий

мероси бўлмиш дурдона асарлари, панду насиҳатлари, ривояту ҳикоялари қадриятлар сифатида муҳим аҳамият касб этади.

Дарҳақиқат, бирон-бир мутафаккир, аллома йўқки оила ва бола тарбияси мавзусига тўхтамаган, ўзларининг қимматли маслаҳатларини бермаган.

Халқимизнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган Беруний, Ал-Хоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Ат-Термизий, Аҳмад Яссавий, Улугбек, Навоий, Саъдий Шерозий, Аҳмад Юғнакий, Рабғузий, Юсуф Хос Ҳожиб, Мунис Хоразмий, Гулханий, Форобий, Қозизода Румий, Замахшарий, Аҳмад Дониш ва Абдулла Авлоний каби забардаст фарзандларининг бевосита оила ва фарзандлар тарбияси хусусидаги фикрларини ўрганиш ва амалиётга татбиқ этиш мавруди келди.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, Шарқда яратилган қатор мусулмон этикасининг ноёб намуналари бўлган асарларни маънавий-ахлоқий шакллантиришда асосий мезон, қоида, қўлланма, маслаҳатдан иборат пандномалар сифатида катта хизмат қилиши шубҳасизdir. Бу борада айниқса Юсуф Хос Ҳожибининг «Қудатғу билиг», Шайх Саъдийнинг «Гулистан», «Бўйстон», Жомийнинг «Баҳористон», Навоийнинг «Маҳбуб-ул-қуслуб», «Ҳайрат-ул-аброр», Кайковуснинг «Қобуснома», Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» Жалолиддин Давонийнинг «Ахлоқи Жалолий», Муҳаммад Содиқ Кошварийнинг «Адаб ас-солихин» (яҳшилар одоби) каби асарлари ўзбек миллий ахлоқини — маънавиятини, қадриятини юксалтиришда катта аҳамиятга молик.

Мутафаккирларимиз таъбирича, оила — инсон руҳининг тин оладиган маконидир. Дарҳақиқат, оила жамиятнинг дастлабки бўғини. Жамият эса ана шу оиласларнинг бирикувидан ташкил топади. Демак, жамиятимизнинг маънавий, иқтисодий ва сиёсий ривожланиши мана шу оиласларнинг мустаҳкамлигига, унда улфаяётган фарзандларнинг тарбиясига боғлиқ экан.

Оила мавзуси инсоният пайдо бўлибдики, ҳанузгача долзарблигича қолиб келмоқда. Шунинг учун ҳам Шарқ ва умумбашарият маданиятининг бебаҳо хазинаси сифатида, жамият тараққиёти ва ҳалқ фаровонлиги юксалишининг асосий манбаларини яратган мутафаккирларимизнинг асарларида «Оила» мавзуси, бола тарбияси муҳим ўринни эгаллаган.

Шуниси муҳимки, Шарқ мутафаккир олимлари асар-

ларининг мазмунидан келиб чиқадиган хуросалар нафақат ёшлар тарбияси, оила муаммоларини ҳал қилибгина қолмай, балки давлат аҳамиятидаги қатор ахлоқий маърифий ва ижтимоий муаммоларни ҳам ҳал этишда муҳим роль ўйнайди.

Донишманд мутафаккирларимиз комил инсон учун ўн тўртта фазилатни эгаллаш муҳимлигини таъкидлаб ўтишган. Улар:

- риёзат — нафс тийиш;
- сукут — ортиқча ва бемаъни гапларни гапиришдан сақланиш;
- интизом;
- мақсад — ҳар бир ишдан кўзлаган мақсад аниқ бўлиши;
- тежам — иқтисод, яъни тежамкорликка риоя қилиш;
- саъй ва шуғулланиш — вақт ва фурсатни ғанимат билиш;
- матонат;
- ҳаққоният — тўғрилик ва адолат;
- мўътадиллик — ҳаддан ортиқчаликдан сақланиш;
- назокат — кир ва ифлосликдан ҳазар қилиш;
- қалб ҳузур — роҳат;
- иффат — одобли, шарм-ҳаёли, номусли бўлиш;
- тавозе — ўзини камтар тутиш;
- мулојимлик — сабрли, мулојим, очиқ юз, ширин сўзли бўлиш.

Бундай сифатларни ўзида мужассам этган ҳар бир инсон ҳалқнинг муҳаббатини ўзига жалб этади, ҳамма унга ҳурмат назари билан қарайди. Оиласи обод бўлади, фарзандлари эса манъавиятли — ҳамиятли бўлиб ўсади дейишиади.

Дарҳақиқат, улуғ боболаримиз таъкидлаганлари-дек, оила бир муқаддас маконки, унда улғайиб ўсаётган болалар — эр билан хотин ўртасидаги муҳаббатнинг жонли ҳосилидир. Чунки бола одамларда оила туйғусини, вазифасини биргалашиб адо қилиш фикрини уйғонтириб негизлантиради, жамиятнинг келгусида баҳтли бўлишига хизмат қиласидиган жонли маҳсулни яратади.

Улуғ мутафаккирларимиз ёшларга ўгит беришар экан, доимо, одам қанчалик ейиш ва ичишга муҳтож бўлса, ақли ҳам одобга шунчалик муҳтождир. Одоблиз одамнинг ҳалқ орасида ҳеч бир қадр-қиммати, эътибори йўқдир. Одобли ва тарбияли бола отасининг

айб ва камчиликларига пардадек бўлиб, уларни ёпиб, беркитиб қолади, одобсиз бола эса, отасининг обрўси, қадр-қиммати ва эътиборини йўқقا чиқаради. «Болаларим, одобсиз, тарбиясиз одамларга яқинлашманг, уларнинг ёмон хулклари сизларга юқиб қолмасин. Доимо одобли, тарбияли одамлар билан кўришиб, суҳбатидан баҳраманд бўлиб, улардан одоб ва тарбияни ўрганинг»,— дейишган.

Қайковус ўзининг «Қобуснома» асарида оила ва фарзанд тарбияси хусусида тўхталиб шундай дейди: энг биринчи галда насл-насабни тоза сақламоқ, асли қадри қимматини билмоқ, инсон тарбиясининг гул тоҷидир.

Ота-онанинг ҳақини билмоқлик фарзандларнинг ақл юзасидан иш тутмоқлариридир, деб қуийдагиларни айтади: «Ҳар фарзандки, оқил ва доно бўлса, ҳеч вақт ота-онанинг меҳр-ҳаққини адо қилмоқдин ҳоли бўлмағусидир. Ота-онанинг иши сени парвариш қилмоқdir ва фармони сенга яхшилик ўргатмоқдир. Эй фарзанд шул важдан ота-онангни сағал ҳам ранжитмагил». Мазкур фикрлар таҳлил қилинса Қайковус айтган ҳар бир сўз замирида катта бир фалсафий, ҳаётий маъно, тажриба борлигини англаш мумкин.

Дарҳақиқат, мазкур фикрлар ёшларни ислом маънавияти, ўгити нуқтаи назаридан маънавий ахлоқий шакллантириша, уларда ақл юзасидан ота-онага муносабатда бўлишга, мурувватли бўлишда муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Ҳаёт тажрибасининг кўрсатишича, болалар ўз ота-оналарига қандай муносабатда бўлсалар, уларнинг фарзандлари ҳам худди шундай муносабатда бўлар эканлар. Шунинг учун ҳам доно ҳалқимиз «Бу дунё қайтар дунё» дейишса керак.

Қайковус ота-онани дараҳтга ўхшатади, «Дараҳтни ҳар қанча парвариш қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни кўп қилсанг уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур»,— дейди.

Мутафаккирлар таъбири билан айтадиган бўлсак, оиласда фарзандга бериладиган тарбия шундай бир неъматки, у инсонни ҳамма вақт тўғри йўлдан боришига ўргатади. Тарбия кўрган фарзанд ўзини катта тутмайди — манманликка йўл қўймайди, одамлар олдида ҳар хил одобсиз ишораю қилиқлар қилишга журъат этмайди.

Оиласда болаларга берилган одоб яхшилик билан

ёмонликнинг фарқини билиш, фойда билан зарап орасидаги тафовутни англашга ўргатиши лозим. Чунки одоб воситасида инсон ўз жонини ёмон хислатлардан асрайди, ёқимсиз айблардан поклайди, оқибатда чиройли фазилатлар билан ўз хулқини таркиб топтириб боради.

Баъзида мутафаккирлар инсон одобини энг чиройли ва кўркам хулқа эга бўлиш десалар, баъзида нафси барча қабиҳ одатлардан тозалаш ҳам дейдилар.

Мутафаккирлар меросида ақл, одоб, ҳаё, инсонларварлик асосий ахлоқий мезон сифатида қаралади. Бундай ахлоқий сифатларни ёшларда шакллантиришда асосан ҳикматлардан самарали фойдаланиш яхши натижалар беришини таъкидлаб, улар ўз насиҳатларини, ўғитларини ривояту ҳикматлар асосида баён этишга ҳаракат қилишган.

Ҳикмат барча илмларнинг булоғи, у ўлиқ қалбни тирилтиради, кишини боқий саодат сари етаклайди, хаёт лаззатларидаи баҳраманд қиласди. Агар бир киши бошида бир кишига бир оғиз ҳикмат ўргатса, бу ҳикмат уни тўғри йўлга солиб юборса, бундан кўра яхшироқ ҳадя ўйқ.

Шу борада Ҳаким Афлотун айтган экан: «Баданинг жароҳати даво билан, жоннинг жароҳати эса ҳикмат билан тузалади».

Ўзбек халқида шундай бир ҳикматли нақл бор. «Ҳар на келса худодан, ҳар на кўрсанг хуш хулқингданди», мазмунида. Мутафаккир олимларимизнинг фикрларидан бизга маълумки. оилада болаларни маънавий-ахлоқий шакллантиришин жуда эрта, ҳатто гўдаклик давридан бошлаган маъқул. Зеро, халқ ибораси билан айтганда, «Сут билан кирган феъл, жон билан чиқар», деганларидек онадан болага гўдаклик, ҳатто чақалоқлик даврида кўчган барча ижобий сифатлар тўлалигича шаклланishi фанда исботланган.

Агар бу айтилган фикрларни мисоллар асосида кўрадиган бўлсақ турк адаби Юсуф Товаслийнинг «Ҳикматлар ҳазинаси» асаридаги «Яхши фарзанд ёсин сути билан ўсади» деган хикояси жуда ибратлидир. Ҳикояда баён этилишича, «Олижаноб, диндор бир хоним боласига чақалоқлигида ёсин сути берар эди. Яъни аниқроғи, янги туғилган чақалогини эмизиш вакти келгандан, худди номоздан олдин таҳорат олгандай покланиб чақалоғига кўкрагини тутиб у эмишни бошлагунича: «Бисмиллоҳ, Ёсим ვაл-Қуръонил ҳаким» сурасини ўқиши

ни бошлаб то охиригача ўқирди. Ёсин сураси ўқиб бў-
линганда чақалоқ ҳам эмишни тўхтатарди.

Ўғилларининг ахлоқ ва фазилат ила ўз муҳитида севиладиган кимсалар бўлганларини кўргунча она доимо оллоҳга ҳамд айтар, шукур қиласар ва ўғилларига:— Эй ўғил, барча яхшиликларнинг ҳаммасини ўзимдан деб ўйлама. Мен сени Ёсин сураси билан эмизар эдим. Ёсин сураси ила ўстирдим!— деб оналик бурчининг фарзандга бўлган таъсирини тушунтиради. Бу ҳикояда ибрат бўла оладиган тажриба мавжуд. Ана шундай ислом ахлоқи асосида ўстирилган ҳар қандай бола ўз ота-онасини, қолаверса, барча инсонларни қадрлайдиган, имону-эътиқодли, ҳар қандай диёнатдан ўзини олиб қочадиган қадри баланд инсонлар бўлиб ўсиши тажрибадан маълум. Шунинг учун бўлса керак ҳақли равишда исломий манбаларда» фарзандларига аллоҳни, Пайғамбарни, динни ўргатмаган, ҳаром-ҳалол, гуноҳ-савоб нималигини тушунтираган ота-оналар болалардан яхшилик кута олмайдилар дейилиши ҳақиқат юзасидан бўлса керак.

Яна Юсуф Товаслийнинг ҳикояларидан бирида бир куни бир одам Пайғамбаримиз ҳузурига келиб:— Ё Расууллоҳ! Онам жуда кексайиб қолди, барча ишига ўзим ёрдам бераман. Хоҳлаган ерига кўтариб олиб бораман. Ё Расууллоҳ! Онамнинг ҳаққини ўтай олдимми, ёки йўқми деб сўрабди. Шунда севикли Пайғамбаримиз — волидангнинг ҳаққини юздан бирини ҳам ўтай олмагансан,— дейди.— Волиданг сенга ўғлим ўсиб улғайсин, буюк одам бўлсин, умри узун бўлсин, деб хизмат қилиб опичиб юрарди. Сен эса онанга қачон ўлади, деб; ўлса қутулардим деб хизмат қиласан. Булар орасида ер билан осмончалик фарқ бор. Онанг сени боққанида ўғлим қачон улғайиб катта бўлади дерди. Сен эса, онам қачон ўлади дейсан.

Демак, бу ҳикоядан шундай ҳисса чиқариш мумкинки, модомики биз фарзандлардан яхшилик, эзгулик, адолат, шафқату диёнат кутмоқчи эканмиз, аввало биз оналар, катталар ҳар бир соҳада уларга ибрат бўлишишимиз, ахлоқ-одобда намуна кўрсатишимиз лозим экан.

Дарҳақиқат, мутафаккирлар меросидаги оила ва оиласидаги бола тарбияси мавзусидаги фикрлар назаримизда ҳар қачонгига нисбатан бугунги кунда долзарблиги янада ошгандай кўринади. Айниқса, бу масала Абу Али ибн Сино ва Абу Райҳон Берунийларнинг

меросида кенг ва атрофлича ёритилганлигини кўриш мумкин.

Абу Райҳон Беруний ўзининг «Ёдгорликлар», «Хиндистон», «Минералогия», «Китоб ас-Сайдана», «Ал-Қонуни ал-масъудий», «Геодезия», «Эътиқодлар ва динлар ҳақида», «Қароргоҳ ва омонат жой ҳақида сўз» ва бошқа асарларида одоб, ахлоқ, нафосат, меҳнат тарбияси, оила, оиласа ота-она ва фарзанд тарбияси хусусида қимматли фикрлар билдирган. Жумладан, «Минералогия» асарида инсон кўнгли ва ҳиссини жавоҳирлар каби азиз ва пок бўлмоққа чорлайди, инсоний фазилатларнинг қимматбаҳо бойлик эканидан таълим беради.

Қишиларнинг кундалик турмушдаги юриш-туришлари, ўзларини тутиш, шахсий гигиенасига оид маслаҳатлар берган.

Инсоний сифатлардан энг муҳимлари озодалик ва тартиблилилардир деб, инсоннинг озодалиги сув билан. Сувнинг покизалиги ва хушбўйлигидан шаббодалар ёқимли бўй касб этадилар. Сув ҳаётга totли таъм бағишлайди, дейди. Беруний қишиларнинг энг назокатли турмуш лавҳалари тўғрисида сўзлар экан, озодалик, эру хотин алоқалари, чирой ва покиза табиатликка оид масалаларга кўпроқ урғу беради. Бу фикрлар хусусан аёлларга таалуқли бўлиб, мутафаккир кўпчилик меҳрибон ота-оналарнинг тилидан ўз қизларига берган маслаҳатлари шаклида тозалик ва оиласа ахиллик ўрнатиш, оила мустаҳкамлигини таъминлашнинг гарови эканлигини алоҳида уқтиради.

Беруний барча аёлларга, қизларга бермоқчи бўлган насиҳатини Абдулла ибн Жаъфар тилидан гапиради: «Рашқдан сақлангил. У талоқнинг калитидир. Эрингга тез-тез танбеҳ қилишни сенга таъқиқлайман. Чунки танбеҳ нафрат уйғотади. Ўзингни безаб юргин. Бунинг учун яхши восита сурмадир. Яна хушбўй атирлардан фойдалангин. Уларнинг ичиди энг яхшиси сувдир».

Омир ибн Аз-Заріб ал-Алвоний қизини эрга берадётган пайтида қизнинг онасиға бундай деган: «Қизинга қаттиқ буюргинки саҳрого чиқадиган бўлса, сувни ғамлаб олсин. Сув юза томонга жило беради, ички томонни пок қиласи. Эрининг хоҳишлирига қаршилик кўрсатмасин. Чунки баҳт ўзаро мувофиқликдадир...» дейди.

Ёки бўлмаса қизини турмушга узатаетган онанинг қизига насиҳати: «Эрингга гап қайтарма, уни толиқ-

тириб қўясан, у билан жанжал қилма, уни ўзингдан советасан».

Беруний, кийимнинг озодалигига диққат қилган киши, аввало ўз танасининг озода бўлишига аҳамият беради,— дейди. Умар ибн Хаттобдан мурувват нимададир, деб сўраганларида, кийимнинг тартибли эканидадир деб жавоб берган экан. Бошқа бир киши эса «Мурувват кийимнинг озода эканлигида» деган фикрларини келтириш билан Беруний ўз фикрини яна бир бор исботлашга ҳаракат қиласди.

Беруний озодалик, саришталик мурувватнинг бир бўллаги эканлигини исботлаш билан, ташқи ва ички кийимларнинг озода ва тартибли бўлиши инсон қалби ва руҳининг тозалигини билдиради. Қалби ва ҳаракатининг ҳам тозалигига алоқадор,— дейди. Инсоннинг ҳам ташқи кўриниши, ҳам ички дунёси энг олий даражада гўзал, ақл ва даҳо талабларига муносиб бўлмоғи лозим деб ўргатади.

Берунийнинг ёмонликнинг вужудга келиши ва унинг хунук оқибатлари тўғрисидаги фикрлари аҳамиятидир.

У «Ҳиндистон» асарида ёлғончилик бўлмаган, кўплаб савоб ишлар қилинган одам-одамни таламаган, хўрламаган вақтларда ер юзида ҳамма кишилар тинчтотув яшаганлар. У замонда одамларнинг умри ҳам узоқ бўлганлигини гапиради. Ёлғончиликнинг тобора кўпайиши, яхшиликнинг камайиб бориши кишилар ўмрининг қисқаришигагина эмас, балки улар ўртасидаги душманликнинг келиб чиқишига ҳам сабаб бўлаётганини алоҳида уқтиради. Бу билан Беруний барча одамларни меҳр-оқибатга, иззат-ҳурмат қилишга, бир-бирини авайлаб-асрашга чақириб, шу ривоятни келтиради: «Басрада бир киши бўлган. У ҳар куни ўзининг энг яхши кийимларини кийиб, чопқир отини миниб, одамларнинг ҳожатини чиқаришга шошилар экан. Одамлар унинг олижаноблигига қойил қолиб бир куни ундан нега шундай қиласиз?—деб сўрашганда, у жавоб бериди: «Мен энг яхши шарбатларни ичиб лаззатланмаганман, лекин донғи кетган машшоқларнинг Мусиқаларини эшишиб кайф-сафо қилганман. Мен тинглаган ҳофизларнинг овозлари дараҳтларга қўнгган хушовоз қўшларнинг нағмаларига ўхшаб кетади. Лекин бу хурсандчиликнинг барчаси ҳеч қачон мен бирор кишига яхшилик қилиб, ўша ўз дўйстлари ўртасида менга билдиранг миннатдорчилигидан олган шодлигимга етмаган».

Берунийнинг одамлар турмуш ҳаётида ҳар хил ҳолатларда бўладилар, буларнинг бир тури билан улар мақталадилар, бошқаси билан эса қораланадилар. Бу ҳолат албатта тарбияга ҳам таъсир этади. Шунинг учун ҳам оила бошлиқлари фақат яхши томонлари, яхши хулқлари, яхши сўзлари билан намуна бўлишлари лозимлигини уқтириш билан, оила бошлиқларининг болалар ўрҳиятини ўрганиб, таҳлил қилиб боришлари тарбияда кўзланган мақсадга эришишнинг муҳим омили эканлигини айтади. Бундан ташқари ота-она болалар билан бирга меҳнат қилишлари, турли ўйинлар ўйнашлари, тез-тез сухбатлар ўтказиб турishларини маслаҳат беради.

У яхши одоб ҳам, ёмон одоб ҳам кўпроқ оила тарбиясига боғлиқ эканлигини ишончли далиллар билан исботлаб берган.

Беруний ота-онани, оила бошлиғини, қадрлашни талаб этади. Айниқса, мутафаккир хотин-қизлар тарбиясига катта эътибор беради. Унинг назарида хотин киши билимли, жасур, шарм-ҳаёли, эрини севиши, насл қолдириш ва бола тарбияси ҳақида қайғуриши, эзма бўлмаслиги, эрига бўйсимиши, камтар ва фаросатли бўлиши, эри билан эҳтиёткорлик юзасидан муомала қилиши, ўзини ва уй рўзгорининг доимо тоза ва покиза бўлишига эришиши, барча яхши феъл-автори билан эрига маъқул бўлиши кераклигини қайта-қайта уқтиради.

Шунингдек, Берунийнинг оиласида одоб-ахлоқ тарбиясими амалга ошириш ва унинг услубларини такомиллаштириш соҳасидаги фикрлари жуда диққатга сазовордир. Зоро, бу фикрлар ёш авлодни ўз ота-онасига меҳр-муҳаббатли бўлишга, ўз яратувчилари олдида бир умр қарздор бўлиб яшашга даъват этади. Фарзандларда катталарга ҳурмат, эъзозлаш муносабатида бўлишга интилишни тарбиялашдан сабоқ беради.

Мазкур асарда қайд этилган фикрлардан яна шу нарсани англаш мумкинки, яхши хулқ-одобли, бақувват, чиройли болалар туғилиши учун онани, аёлни яхши парвариш қилиш, унинг табиатига зид ишларни қиласлик лозим экан.

Шунингдек, Беруний ота-оналарга қаратада боланинг хулқини мӯътадилликда сақлашни тавсия этади. Бунда асосан болани қаттиқ ғазабланишдан, қўрқишидан, ҳафалик ва уйқусизликдан сақлаш орқали эришилишини айтади. Болаларнинг хоҳлаган ва фойдали нарсани топиб беришга ва севмаган нарласини кўзидан узоқ-

лаштиришга доимо тайёр бўлиб туриш керак. Бу ишнинг икки хил фойдаси бор. Биринчидан, боланинг руҳига фойда қиласи ва бора-бора унга хушхулқлик одат бўлиб қолади. Ёмон хулқ эса турли мижоз бузилишларидан бўлади. Агар ёмон хулқ одатга кириб қолса хафсаласизлик, нафсоний қувватни бўшаштириб, мижозни балғамликка мойил қиласи. Хулқнинг мўътадиллиги натижасида ҳам нафас, ҳам бадан соғлом бўлади,— дейди.

Демак, Беруний таъкидлаганидек, оиладаги ёмон тарбия нафақат оиланинг, балки бутун жамиятнинг фожиаси экан.

Оила тарбияси масаласи буюк мутафаккир Абу Али иби Синони ҳам бефарқ қолдирмаган. У ўзининг кўплаб асарларида оилада бола тарбияси, уларнинг саломатлиги, энг муҳими мутафаккирлар ишида биринчи бўлиб бола руҳиятини ўрганиш асносида тарбиявий муносабатда бўлиш ҳақидаги фикрларни кўтариб чиқади. Унинг меросида айниқса аёллар, оналар биринчи ўринда туради.

Масалан, шундай асарлар жумласига «Шифо», «Ишорат», «Донишнома», «Ҳайй иби Яқзон», «Саломон ва Ибсол», «Тайр», «Тиб қонунлари», «Тадбiri манзил» ва бошқаларни киритиши мумкин. «Тадбiri манзил» асарида катта бир бобини оила ва оилавий тарбия масаласига бағишлиб, унда қимматли фикрлар билдиради. «Агар оилада,— дейди мутафаккир,— оила бошлиғи тажрибасизлик, кўполлиқ қиласа, у оила аъзеларини яхши тарбиялай олмайди ва оқибатда ёмон натижалар келиб чиқиши мумкин дейиш билан «агар оилада тарбиянинг яхши усулларидан тўғри фойдаланилса, оила баҳтли бўлади. Бунинг учун «Тадбiri манзилдан» фойдаланиш керакки, унда тарбиянинг тўғри методлари кўрсатилган деб маслаҳат беради.

Ибн Сино оила ва бола тарбиясида ота-она ким бўлишидан қатъи назар уларнинг биринчи ва энг муҳим вазифаси бола тарбиясидир, дейди.

«Тадбiri манзил» асарининг «Сиёсати мард дар бораи фарзандаш» бўлимида оилада отанинг бурчи ва вазифалари ҳақида қимматли маслаҳатлар беради. Чунончи, бола туғилгач, аввало ота унга яхши исм қўйиши, сўнг эса уни яхшилаб тарбия қилиши керак, дейди.

Ибн Сино болани она эмас, балки тарбиячи тарбиялагани маъқул, чунки она кўнгли бўшлик қилиб боласининг номақбул ҳаракатларини ҳам сезмай қолиши

мумкин, илло бу нарса бола тарбияснинг бузилишига олиб келади.

«Роҳи насиҳат» бўлимида эса «Инсон ўз баданидаги ярага қандай эҳтиётлик билан муомала қилиб, яра қонни секинлик билан ювса, насиҳат олувчига ҳам ана шундай муомала-муносабатда бўлиши лозим» деган фикрни айтиш билан инсон табиатининг нақадар нозик эканлигини кўрсатмоқчи бўлади. Болада яхши хулқ-автор тарбиялаш учун унинг шахсини ҳурмат қилиш уни севиш ва эъзозлаш, унинг олдида бўлар-бўлмас гапларни гапиравермаслик, ортиқча ҳаракатлар қилмаслик, лекин тарбияда талабчанлик бўлиши лозим деган фикрларни уқтиради.

Ибн Сино эр билан хотин ўртасидаги муносабатлар ҳақида ҳам қимматли фикрлар баён этган.

«Тадбири манзил» асарининг «Афсофий беҳтарин занҳо» бўлимида хотинларнинг яхши хулқли бўлиши ҳақида гапиради. У хотинларнинг қуйидаги сифатлар билан зийнатланганлигини кўришни истайди:

1. Хотин киши билмли. 2. Динга пшонувчи. 3. Уятчан, шарм-ҳаёли. 4. Табиатан жасур. 5. Ўз эрини қаттиқ севиши. 6. Туғиши ва бола тарбияси ҳақида ўйлаши. 7. Эзма бўлмаслиги. 8. Ўз эрига бўйсуниши. 9. Тўғри, камтар ва фаросатли бўлиши. 10. Ў ҳеч вақт ўз шаънига доғ туширмаслиги. 11. Эри билан эҳтиёткор бўлиб, упинг ҳурматини жойига қўйиб муомала қилиши шарт. 12. Хотин оила хўжалигидаги нарсалардан тўғри, тежаб фойдалана билсин. 14. У ўзининг яхши феъли-автори билан эридаги камчиликларни йўқотиши керак, дейди. Лекин у фақат аёлларнинг бурчларини белгилаб бериш билан чегараланиб қолмай, балки оиласада оталарнинг ҳам олдиларига қатор талаблар қўяди:

1. Эр шундай бўлиши керакки, уни хотини ҳамиша ҳурмат қилсан. 2. У динга эътиқод қилсан ва виждонли бўлсан. 3. Хотинига нима ваъда берса, албатта уни бажарсан, акс ҳолда хотини олдида чақачалик қадри қолмайди,— деган мазмунда.

Сизнинг барчангизга маълумки, оила тарбияси мавзуси шеърият султони, буюк аллома Навоийнинг ҳам меросидан муносаб ўрин олган. Бу масала айниқса Навоийнинг шоҳ асарлари «Хамса», «Маҳбуб ул-қулуб»да жуда чиройли қилиб ифодаланган.

«Маҳбуб ул-қулуб» асарида Навоий уйланиш, оила ва оиласада аёлларнинг ўрни ҳақида гапириб қимматли маслаҳатлар беради. «Яхши хотин,— дейди Навоий,—

оиланинг давлати ва баҳти. Ўйнинг ярашиғи ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Ҳуснли бўлса — кўнгил ёзиғи, хушмуомала бўлса — жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзгорда тартиб-интизом бўлади. Агар бу фаслда хотин ёмон бўлса, тили аччиқ, беҳаё, дилозор бўлса, оиласда қандай кўнгилсизликлар юз бериши мумкинлигини ҳам эътибордан четда қолдирмайди ва бу хусусда ўзининг қимматли панд-насиҳатларини дариг тутмайди. Бу билан у хотин-қизларни ярамас нуқсонлардан фориг бўлишга чорлайди.

«Қиши,— дейди Навоий,— агар яхши хотин билан қовушса агар бундай баҳтга эришса, ғам ва кулфатда сирдошга, ошкор ва пинҳоний дард-аламда ҳамнафас ва маҳрамага эга бўлади. Турмушда бошиннга ҳар қандай жафо тушса, ҳамдардинг у; тескари айланувчи фалакдан бошиннга бало келса, кўмакдошинг у. Кўнглингга ғам юзланса, у ҳам ғамнок, баданингга хасталик ва заифлик етишса, унинг ҳам жони ҳалак».

Ўйланган одамнинг баъзи қийинчиликлари осонлик билан битади, аммо қийинчиликлар ортаборса хавфли бўлади. Бу хилдаги чигалликларни бартараф қилишда умидсизланмай, сабр-таҳаммул қилинса, ҳар қалай бирга яшашиб мумкин бўлади.

Аммо, худо кўрсатмасин, номувофиқ хотин учраса, ўй уйингда ҳалокатли иллат пайдо бўлади. У беандиша, шаллақи бўлса кўнгил ундан озор чекади, ёмонлик ахтарувчи бўлса, ундан руҳ азоб чекади. Агар майхўр бўлса, уй ободлиги йўқолади, ақлсиз бўлса, оила расво бўлади, дейиш билан яхши хотинлар жуда кам туғилади. Кимга шундай хотин учраса бошига баҳт қушининг қўнгани шудир»,— дейиш билан Навоий оиласдаги айрим иллатлар, муаммолар ва бола тарбиясининг бузилишига сабаб бўлувчи асосий воситалар ҳақида қимматли фикрлар баён этган.

Дарҳақиқат, худди шундай мазмундаги фикрларни соҳибқирион Амир Темурнинг оила тузиш ҳусусида берган маслаҳатларида ҳам учратиш мумкин. Масалан, «Ўғилларим, набираларим ва яқинларимни уйлантиromoқ ташвишида келин изламоққа эътибор бердим. Бу ишни давлат юмушлари билан тенг кўрдим. Келин бўлмишининг насл-насабини, етти пуштини суриштирдим. Хос одамлар орқали соғлиқ саломатлигини, жисмоний камолатини аниқладим. Келин бўлмиш насли-насаби, одоб-ахлоқи, соғлом ва бақувватлиги билан барча қу-

сурлардан ҳоли бўлсагина эл-юрга катта тўй-томуша бериб, келин тушурдим» дейди.

Яна Амир Темур оналарга қаратада: «Чақалоқларни йиғлатмангиз, болаларга озор бермангиз — бу гуноҳи азим эрур. Бундай гуноҳни Оллоҳ хуш кўрмагай», деб насиҳат қиласди.

Умуман, мутафаккирларнинг фикрига кўра, оила қасрининг иккита эшиги бўлиб, биридан фарзандлар зулмат қучоғидан нур истовчилар қаторига қўшилса, иккинчисидан эса фоний лаззат қучоғидан балчиқ кечиб, қорин учун яшатётганларга бориб қўшилар экан. Икки эшик оралиғида эса, аросат манзили макон қурган эканки, унда қолганлар ўлимга маҳкум эканлар.

Хуллас, бобокалонларимиз маънавий меросидан са-марали фойдаланиш нафақат оила тарбияси, балки барча инсонлар тарбиясини яхшилашда, миллийлигимизни оширишла, шарқона удумларимизни тиклашда барча ота-оналарга дастуриламал сифатида хизмат қилиши мумкин. Энг муҳими мутафаккирларнинг ўзлари таъ-кидлаганларидек, фарзандларимизнинг биринчи эшикдан чиқиш йўлларини кўрсатиб беради.

Н. Азимова

педагогика фанлари номзоди

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ АХЛОҚ-ОДОБ ҲАҚИДА

Мустақил Ўзбекистонда таълим, ма-
даният, маънавий қадриятлар хал-
қимизнинг руҳини баланд сақлаш, ёш
авлодни тарбиялаш энг исосий ва-
зиғадир.

И. А. Каримов.

Ўзбекистоннинг мустақил Республика сифатида жа-
ҳон тараққиёти йўлига қадам қўйиши муносабати билан
ҳаётимизнинг барча соҳаларида туб ўзгаришлар ясаш
амалий эҳтиёжга айланди. Бу халқ таълими ва ўқув
муассасаларининг маълумот мазмунини, умумий таъ-
лим мактабларини миллий асосда қайта қуришни ёш
авлод тарбиясини миллий ва умумисоний қадрият-
ларнинг уйгунилиги асосида қайта қуриш ва ташкил
этишини тақозо этмоқда.

Энг муҳими бу ишларда қадриятларимизга муно-
сабатни ўзгартириш, маданий меросимизни ўрганиш

ва ундан фойдаланиш даврнинг мақсадига мувофиқ вазифаларидан бирига айланди.

Шу нуқтадан назардан педагогика олий ўқув юртларида ўқитилаётган педагогика туркум фанлар мазмунини қайта кўриб чиқиш вазифаси майдонга чиқди.

Эндилиқда педагогика тарихини ўрганиш мазмуни ҳам мутлақо янги асосга, яъни миллӣ маданият, миллий қадрият ва тарихий мероси асосига қурилмоғини ҳаётнинг ўзи талаб қилаётган вазифа бўлиб қолди.

Ўзбекистонда педагогика фанига асос солғанлардан академик Сиддиқ Ражабов ўз асарларида миллий қадриятларга таянган ҳолда «Ёшлиарни билимдон ва юксак ахлоқ әгалари қилиб етишириш уларни жамият тузумига садоқат ва фидокорлик, ҳалқ ишига жону-дили билан хизмат қилиш руҳида тарбиялаш мактабнинг муқаддас бурчн»¹,— деб ўқтирганлар. Шу билан бирга, устозимиз Сиддиқ Ражабович ўқитувчига ҳам юксак баҳо берганлар.

«Ўқитувчи мактабдаги таълим-тарбия ишларини ҳалқ оммаси билан доимо мустаҳкам алоқада бўлган ҳолда ҳалққа хизмат қиласди, ҳалқимизнинг фарзандларини келгуси истиқболи учун билим берадилар деб бугунги кунни олдиндан била олганлар»².

Педагогика тарихининг биринчи вазифаси ўз тарихига, маданиятига, меросига нисбатан ёшлиарда муҳаббат ҳиссини тарбиялашдан иборат. Бу борада анча катта силжишлар юз берди. Президентимиз И. А. Каимовнинг қуйидаги сўзларида буни аниқ қўришимиз мумкин: «Авваламбор, шуни таъкидламоримиз керакки, қисқа муддат мобайнида юртдошларимизнинг, ҳалқимизнинг савиясида кескин ўзгаришлар рўй бера бошлади. Бу, энг аввало, сиёсий савияга тегишли гап. Истиқлол туфайли кишиларимизнинг Ватанга, она заминга меҳрли муносабати шаклланиб бораяпти... Бугун Ватаннинг ҳар бир асл фарзанди ўзини ота юртининг ажраклас бўлаги деб ҳисетаяпти ва бундан фаҳрланяпти. Ҳаётимизда бўлаётган ўзгаришларнинг илдизи ҳалқимизнинг маъниавий уйгонишидадир. Она тилимизнинг азалий ҳақ-хуқуқларни тиклангани, ҳақиқий ўзбекона урф-одатларимизнинг ҳаётдан ўрин олаётгани, қадриятларимизнинг ўз ўринини топаётгани ҳам одам-

¹ Ражабов С. Тарбия ва ўқитиш ҳақида классик таълимот. Тошкент: Фан, 1971, 16-бет.

² Ўша асар, 26-бет.

лар кайфиятига ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ўзбек ўзлигига ишона бошлади»³.

Шунга кўра, педагогика ва унинг тарихи курсида миллӣ қадрият ва мерослардан кенг фойдаланиш, бу фанларни ўқитишни шу асосга қуриш муҳим масаладир. Зоро, бўлажак ўқитувчи ёшларда бу соҳага доир мустақил фикрни шакллантириш, миллатининг тарихи ва маданиятига доир масалаларда ўз нуқтаи назарини ҳимоя қила оладиган қилиб етишириш зарур.

Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти ҳақида гап борганда Ўрта Осиёлик буюк аждодларимизнинг бу соҳага қўшган ҳиссаларини алоҳида уқтириш, аниқ далил ва манбалар асосида изоҳлашга катта эътибор бериш жоиздир.

Ўзбекистонда педагогик фикрнинг ривожи, бу борадаги илфор фикрларнинг кулоч ёйиши X—XII ва XV—VI асрларга тўғри келади.

Маълумки, VII—VIII асрлардан эътиборан бу ўлкада ислом дини тарқалди ва шу туфайли ислом маданиятига асос солинди. Бироқ бу жойдаги маданий ривожланиш исломгача ҳам жуда кучли ва тараққий этган эди. Шунга кўра исломнинг тарқалиши ва мустаҳкамланиши жуда қийин борди.

Тарихнинг дарак беришича, Араб халифалигида илм, фанга интилиш кучайиб борди, сабаб дин маданиятининг бир бўлаги холос, унинг кучи билан жамиятнинг моддий тараққиётини таъминлаб бўлмаслиги англанди. Арабистонда маданият ғоят паст эди. Шуннинг учун ўзлари-босиб олган ерларда араблар исломни ёниш билан бирга бу мамлакатлардаги маданиятини ўзлаштиришга интилдилар.

Бағдод шаҳри халифаликнинг маданият марказига айланди. Бу ердаги лотин, юнон, эрон ва турон халқлари томонидан яратилган илмий асарларни бу тиллардан араб тилига ўгиришга ҳаракат қилиниб, VII асрнинг II ярмида маҳсус таржимон мактаби вужудга келди. Бағдодга Ўрта Осиё алломалари, илм-фан вакиллари олиб келинди ёки ўзлари бу жойга кела бошладилар. Айниқса, Хорун ар-Рашиднинг ўғли халифа Маънун ҳокимлиги даврида маданият ғоят юксалди. Ўрта Осиё олимларини ўз атрофига тўплашга катта эътибор берди.

³ Каримов И. А. Ўзбекистоң келажаги буюк давлат. Тошкент: Ўзбекистон, 1992, 4, 6—7-бетлар.

IX асрда қадимги маданиятни ўрганишга эътибор кучайди. IX аср охирида мустақил давлатлар вужудга келди ва шу даврдан эътиборан жаҳонга маълум олимлар етишиб чиқа бошлади.

Булар Исмоил Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, ал-Хорзмий, Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Умар Хайём, Саъдий Шерозий, Фирдавсий, Рӯдакий, Девоний ва бошқалар. Амир Темур хукмронлиги туфайли Мовароунахрнинг мустақилликка эришуви маданий юксалишнинг заминини яратди. Ана шу даврда ҳам ажойиб, буюк истеъодод соҳиблари элнинг довругини оламга танитганлар. Алишер Навоий, Абдураҳмон Ҷомий, Девоний, Мунис Хорзмий, Саъдий, Беҳзод, Улугбек каби буюк ақл-заковот эгалари эди.

Утмиш меросини ўрганиш бу манъавий қадриятларимизни тиклаш демакдир. Педагогика тарихи курсини ўрганишда биз бу алломаларимизнинг таълим-тарбияга доир гояларини четлаб ўтдик, уни ўрганмадик.

Шарқ мутафаққирларининг айримларини яратган асарлар тўлалигича педагогик қимматга, дидактика харakterга эгадир. Чунончи, Аҳмад Яссавий, Юсуф Хос Ҳожиб, Маҳмуд Кошғарий, Аҳмад Юғнакийларнинг асарлари тўлалигича педагогик асарлардир. Уларда илгари сурилган тарбиявий гояларни ўрганиш билан миллий мактаб шароитида фойдаланиш имкониятини белгилаш мумкин. X—XI асрларда инсон ва инсонийлик масалалари биринчи ўринга кўтарилиди. Унинг асосида инсонпарварлик гояси ётади. Ахлоқ-одоб, жамият аъзоларини, биринчи навбатда ёш авлодни одоб-ахлоқли қилиб вояга етказиш гояси олдинги ўринга чиқарилди. Инсонни ахлоқли қилиш, уни билимлар соҳиби сифатида шакллантириш баҳтли ҳаётнинг асоси деб кўрсатдилар. Жамиятда одамнинг баҳтли бўлиши тарбия ва таълимга боғлиқ деб қаралди. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб ўзининг «Қутадгу билиг» асарининг қаҳрамонлари орқали инсонга хос энг яхши фазилат ва хусусиятларни батафсил баён этади. Буюк мутафаққир ўз асарида тилга олган масалалари шу қадар кенг қўлланганки, унинг барчасини бир мақолада кўрсатиш ва шарҳлаш амри маҳол. Шунинг учун тарбияга доир бир неча томонларнинг санаш мумкин: ўғил-қизлар туғилса, уни қандай тарбиялаш, турли касб эгалари қандай фазилатга эга бўлиши керак, турли тоифа ва касб

эгалари билан муомала ва мулоқотнинг хусусияти, тилнинг фазилати ва унинг манфаати, инсон фарзандининг билим ва тафаккур ила олиши каби масалалар шулар жумласидандир. Аллома илмнинг хосиятини шу қадар улуғлайдики, билим соҳиби элда азиз ва мўътабар шахс ҳисобланишини таъкидлаб: «Яна бир ҳикмат бор: Ҳазрати одам Билим, Ақлу идрок сабаб муҳтарам.

Билимни буюк бил, ўқувни улуг,
Шу иккев улуғлар кишини тўлиқ.
Ўқув қайда бўлса улуғлик бўлар.
Билим илмда бўлса буюк олар.
Ўқувли уқару билимли билар,
Билимли, ўқувли шодликка тўлар⁴.
«Ўқув қут беради, билим шараф-шон,
Шу иккев туфайли улугдир инсон»⁵.

дейди.

Бу таълимот ёш авлодни билимли ва маълумотли бўлишга ундовчи аждодлар ўгитидир.

Юсуф Хос Ҳожиб сўзлашиб одобига алоҳида эътибор беради. Айниқса, ёшларнинг катта, ёши улуғлар билан мулоқоти ҳақида алоҳида тавсиялар беради. Суҳбатда ёши улуг сўрагандагина гапга аралашувни, акс ҳолда инсоний одатга тўғри келмаслигини, суҳбатда топиб гапириш, ёмон ва яроқсиз сўзлар билан оғизни булғамаслик (чунки бу билимсиз нодоннинг иши).. ноёнрин ишлатилган сўз ва айтилган гап суҳбатдошларни ранжитади, кўп сўз, худа-бехуда гаплар билан суҳбатдошларга озор бериш ёмон, деб уқтиради:

Доно сўзи гўё оқар сув эрур,
Сув оқса ер узра кўл неъмат эрур,
Кишилар эзмаси ёвуздан ёмон,
Ардоқлик кишилар камгап ҳар қачон⁶.

«Қутадғу билиг» асарида «Бошингни ўйласанг, асрарин тилинг», «Оталар сўзи — ақлнинг кўзи», «Билимдан бошлинар донолик йўли», «Бир йигитга қирқ хунар оз», «Фойдали фазилат ва ярамас одат», «Олим илми элга бўлади машъал», «Улуғ бўлсанг кичик тутгил кўнгилни», «Меҳмондорчилик фазилати», «Зиёфат одат», «Ким олдин салом берсин» каби қатор боблар инсон

⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг. Тошкент: Юлдузча, 1990. 11-бет.

⁵ Уша асар, 17-бет.

⁶ Уша асар. 30—32-бетлар.

хулқи, хатти-ҳаракатлари, одоб-ахлоқ қоидалари билан боғлиқ ўгитларни ифодалайди.

Форобий меросида эса баҳт-саодатга элтувчи йўл бу шахс камолоти бўлиб, бундай инсон юксак фазилатларга эга бўлади, бу фазилатлар идеал жамият табабига мос келиши зарур, деган ғоя асосий ўрин эгаллайди. Унинг бу фикрлари «Фозиллар шаҳри аҳолисининг фикрлари» асарида баён этилган. Комил инсонги на жамиятни бошқара олади ва бу одамлар эзгуликка, мукаммалликка интилади, зеро, уни бошқараётган шахснинг ўзи ҳар жиҳатдан мукаммал инсон бўлиши керак, дейди. Форобий «Фозиллар шаҳри ҳокимининг фазилатлари»⁷да ва унинг 12 фазилатга эга бўлишини зарурат деб билади: аввало тўрт мучаси соглом, аъзолари бенуқсон, табнатан нозик фаросатли, ҳар соҳадаги аҳволни тез англайдиган, яхши хотирага эга бўлиш, зеҳни ўткир, зукко, сўзни ўткир фикрловчи, фикри равшан, билимга, ўрганишга чанқоқ, меъёри биладиган, ҳақиқатгўй, номусли, ориятили, дунё йиғишга қизиқмайдиган, табнатан адолатпарвар ва разолатларга муросасиз, ҳар ишда қатъиятли, журъатлилик каби фазилат соҳиби илгари сурган бу фазилатлар комил инсонга хос бўлиб, буларни ёш авлод шахсига сингдириш тарбиянинг вазифасидир. Форобийнинг фикрича, сезги органлари, юрак ва мия инсонга туғма берилади, билим, турли хил ақлий ва ахлоқий сифатлар: характер хислатлари, билим ва маълумот инсон томонидан кейинги ҳаёт давомидаги фаолияти туфайли ҳосил бўлади. Шунинг учун болани ёшлигидан яхши тарбиялаш ва унда юксак фазилатларни шакллантириш лозим, деб билди ва шахснинг маънавий-руҳий тарбиясига алоҳида эътибор берди. Шахс феъл-атвори, характеристери ва ахлоқий фазилатларини юқоридаги ўн икки сифат билан боғлади⁸.

Форобий ёшларга касб-ҳунар ўрганишни муҳим вазифа деб қарайди. Уларга билим бериш билан бирга, бирор соҳада шогирдлик қилиш билан ҳунар ўрганишни илгари суради. Устоз танлашда унинг маънавий-руҳий фазилатларини инобатга олишни таъкидлайди.

Яхши фазилатлар икки йўл билан ҳосил қилинади: таълим ва тарбия. Тарбия орқали эса билимларга

⁷ Абу Насир Форобий. Фозиллар шаҳрининг одамлари//Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил, 4 сентябрь.

⁸ Антология педагогической мысли УзССР. М.: Педагогика, 1986, С. 45—46.

асосланган ахлоқ ва санъатга доир фазилатларга эга бўлади. Таълим сўз билан амалга оширилса, тарбия орқали турли хил хатти-ҳаракат қилиш, фаолиятда ўзини намойиш этишга ўргатади, одамга эзгуликка ҳавас ва идрок уйғотади. Бироқ тарбияни ҳаммага бир хил бериб бўлмайди, негаки тарбия таъсир этадиган ва унга ихтиёрий тарзда интиладиган, аксинча, тарбияга бўйсунмайдиган, тарбия таъсир этмайдиган одамлар тоифаси ҳам бўлади. Иккинчи тоифа кишиларни мажбур этибгина тарбиялаш мумкин. Мажбур этиб тарбиялаш ва ихтиёрий тарбия одам яшаётгани муҳит таъсирининг оқибати бўлганинги учун тарбиячи буни ҳисобга олиши керак. Шарқнинг буюк мутафаккирларидан бири бўлган Абу Али иби Сино жаҳон фанни ва маданиятига foят улкан ҳисса қўшиди. У инсонларни фан ва маданиятини эгаллашга, билимни ва маърифатни бўлишга, маърифат ўчоннин ёритишга ҳисса қўшиши учун илм йўлида оғишмай камолот сари интилишга чақириб, бунинг учун инсонни ахлоқий камолотга эришниш, ростгўй, инсонийликнинг энг яхши хислатларини ўзида акс эттириши лозим деб билади. У илм-фанлар гавҳарини пухта эгаллаган ва бу йўлда камолотга эришган шахсларни қадрлайди. Бунга фақат устознинг таъсири ва раҳнамолигидагнина эришилади. Устоз, ўқитувчи матонатли, ўткир билимли, ростгўй, бола тарбиялаш услубиятини, ҳамда ахлоқ қондадарини яхши биладиган, инсоф ва диёнатли шахс бўлиши зарурлигини алоҳида таъкидлайди. Чунки, у ўз фазилатлари билан шогирдларига ўрнак бўлади. Шунинг учун муаллим ўзини ҳам, шогирдларини ҳам назорат қилиб борищи зарур деб билади.

Ибн Синонинг таълим-тарбия борасидаги дунёқараши ва илғор foялари фақат унинг табиий фанларга оид бўлган асарларидагина эмас, балки шеърларида ҳам ўз аксини топган. Унинг адабий асарларида инсонпарварлик, ростгўйлик, меҳр-муҳаббат, инсонларининг бир-бiriни ҳурмат қилиши, дўстлик каби қатор масалалар илгари сурилади. Унинг «Рисолат ат-Тайр», «Хайиби яқзон» асарлари шулар жумласидандир.

Ибн Синонинг илмий меросида таълим-тарбия ва ахлоққа оид асарлари ҳам анчагина. Булар жумласига: «Ахлоққа доир рисола», «Бурч ҳақида рисола», «Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола», «Адолат ҳақида китоб», «Тураг жойини бошқариш чоралари» асарлариниң кўрсатиш жоиздир. Аллома бу асарларида

оила, ундаги ҳаё, бола тарбияси; инсонларнинг фазилати, рўзгор юритиш масалаларини ёритади. Ибн Сино «Ахлоқ ҳақида рисола»сида инсоннинг умумий фазилатларини эътироф этиб, оиласидаги асосий вазифа болалар тарбияси, улар шахсида яхши фазилатларни ҳосил қилишдир, дейди.

У ўзининг «Бола туғилиши ва тарбияси тадбири ҳақида», «Гўдакка хос бўлган тадбирлар ҳақида» каби педагогик асарларида бола тарбияси қийин ва мураккаб иш эканлигини чуқур ҳис қилиб тарбиясида болалга нисбатан меҳр-муҳаббат, сабр-тоқатни талаб қилаади. Ота-она ва оила аъзоларининг ўзаро муносабатлари бола учун ибрат эканлигини кўрсатиб, улардан масъулият ва жавобгарликни талаб этади.

Мутафаккир ўзининг «Ўй-жой тутиш тадбири» ҳақидаги асарида аёлларнинг хислатларига алоҳида эътибор беради. Чунки, аёл оиласида рўзгорни бошқарди ва бола тарбиятайди. Шунинг учун оқил ва эътиқодли, шарм-ҳаёли ва ор-номусли, зийрак ва фаросатли; ёқимтой, ўз эрига меҳру-муҳаббат қўйган, фарзанд кўра оладиган, итоаткор, дили пок, бехархаша, покиза, вазмин ва ўзини тутиб олган, жиддий ва улуғвор, ҳар бир хатти-ҳаракатида ўзининг яхши хислатлари билан ажralиб турадиган, эрини бирини икки қиладиган — тежамкор, эрининг оғир дамларида унга малҳам бўладиган меҳрибои бўлишларини таъкидлайди. «Болаларга нимани ўқитиш керак» бобида аввало уларга Қуръонни ўргатиб, диннинг мақсадини тушунтириш ва грамматик қондалар ўргатиш ва болада ўқишига, бирор ҳунарга ихлос борлигини ўқитувчи аниқлаб, ўшанга ўргатиш керак. Токи у ўз ҳаётини шу ҳунар ва санъат билан таъмин эта олсин. Шунинг учун ўқитувчи болани ўқитишга киритишдан олдин унинг характерини ва билимини текшириш ва шунга қараб қайси ҳунар ёки санъат билан шуғулланишини белгилаши лозим, деб кўрсатади.

Бизнинг бугунги авлодимиз олдидаги Шарқнинг буюк мутафаккирларидан қолган илмий маданий меросни ўрганиб, уни фанимиз мазмунига киритишдан иборат.

Б. Ҳасанова

ПАНДНОМАЛАР — МАЬНАВИЯТ МАНБАИ

Жамиятимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар шу жамият аъзоларига маънавий эркинлик истиқбонларини очиб берди. Эндиликда ҳур республикамиз фуқаролари қадимий тарихга эга бўлган миллий қадриятларини, тарихи, адабиёти, дини, маданияти, санъатини тиклай бошлади.

Маълумки, узоқ ва бой тарихга эга бўлган ўзбек халқи ўзининг таълим-тарбияга оид улкан маънавий меросини яратиб, асрлар давомида унга сайқал бериб келган, шунингдек у қанчадан-қанча авлодларни имонли, эътиқодли, инсонпарвар, меҳр-муҳаббатли, оқибатли, саҳоватли, илмпарвар, меҳнатсевар, иболи ва идрокли кишилар бўлиб етишишларида хизмат қилиб келган.

Бугунги кунда миллий қадриятлар халқимизнинг кучли маънавий қуролига айланиб қолди. Бунга биз миллий мустақиллик орқали эришдик. Миллий қадриятларимизнинг тикланиши ўз навбатида миллий онгимизнинг, миллий гурур, миллий туйғуларимизнинг тикланиши демакдир. Эндиликда ўзбек халқи маънавий ўйғониб ўзлигига ишона бошлади.

«Миллий туйғу исрои учун табиийдир, чунки у отоналардан мерос қилиб олинган ва бола ўз ота-онасига, бутун дунёга айтган биринчи сўзида ифодаланади. Ўз халқига, унинг акъаналарига, тили ва маданиятига муҳаббат ва ҳурматни тарбияламасдан туриб, ўз халқини миллатларнинг бутун жаҳон ҳамжамиятида тенглардан бири сифатида идрок қилувчи ҳақиқий инсонни, ўз Ватанининг жонкуярини тарбиялаш мумкин эмас»⁹.

Мустақиллик Ўзбекистоннинг куч-қудрати, халқимизнинг умуминсоний қадриятларига боғлиқдир, шу боис ёшларни умуминсоний ва миллий қадриятларни ўрганиш ва уни эъзозлашга ўргатиш, маънавият манбаи ҳисобланган пандномаларни талқин этиш ҳозирги дазрнинг энг муҳим долзарб масалаларидан бири ҳисобланади.

⁹ Каримов И. А.. Ўзбекистоннинг ўз истиқолол ва тараққиёт йўли. Тошкент: Ўзбекистон, 1992, 77—78-бетлар.

Юртбошимиз Йслом Каримов таъкидлаганлариdek, «Маънавият инсонга она сути, ота номуси, аждодлар ўгити билан сингади»¹⁰.

Демак, ўтмиш маданий меросини ўрганиш жамият тараққиёти, хусусан, Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги учун зарур бўлган долзарб масалалардан биридир. Шу жиҳатдан олганда Марказий Осиё ва Яқин Шарқ халқлари ижодидаги энг қадимий мифлар, халқ оғзаки ижодиёти, пандномалар ўзига хос шарқона тарбиявий хусусиятга эга бўлган маърифий гоялардир.

Булар билан танишиш орқали ўқувчилар ўзбек халқининг асрлар мобайнида мисқоллаб йиққан миллий маънавий қадриятлари ҳақида маълумотга эга бўладилар. Бундай маълумотларни ўқитувчи ўқувчилар онига сингдириш учун энг қадимги маърифий ёдгорлик намунаси — «Авесто»ни; Муқаддас китоблар: «Қуръони карим» ва «Ҳадиси шариф»ни; Ҳарбий-жисмоний таълим-тарбиягага оид дастлабки дидактик асар — «Оиннома»ни; Илм-маърифат пешволари — Имом ал-Бухорийнинг «Ал адаб ал-Муфрар», Ас-Саҳиҳ асарларини, Ал-Форобийнинг «Фозил шаҳар аҳли қарашлари», Абу Райхон Берунийнинг «Ўтмиш авлодлар хотириаси», Абу Али ибн Синонинг «Донишнома», Юсуф Хос Ҳожибининг «Кутадгу билиг», Кайковуснинг «Қобуснома», А. Югнакийнинг «Ҳибатул-Ҳақойиқ», Маҳмуд Кошғаринийнинг «Девону луготит турк», Носир Хисравнинг «Саодатнома», Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар», Низомий Арузий Самарқандийнинг «Нодир ҳикоятлар», Амир Темурнинг «Тузуклар», Навоийнинг «Маҳбубул қулуб», «Ҳайратул-аброр», «Вақфия», Жомийнинг «Тұхфат ул-аҳрор», «Сабхат ул-аброр», Воиз Кошифийнинг «Футувватнома султоний», «Ахлоқий Мұхсанний», Мұхаммад Содиқ Кошғарийнинг «Одоб ас-солиҳин»; Ахлоқий-маърифий билимлар дурдонаси ҳисобланган: «Калила ва Димна», «Хотамнома», «Ҳикматнома», «Ҳикматлар хазинаси», «Дилнома», «Одобнома», «Мәҳмөннома», «Темурнома», «Бобурнома», шунингдек маорифимиз даргалари: Абдулла Авлоний, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Исҳоқхон Ибрат, Сидиқ Ражабов ва бошқаларнинг маърифий асарларидан фойдаланиш мақсаддага мувофиқдир.

Мактабда ва олий ўқув юртларида юқорида зикр

¹⁰ Ўша асар. 71-бет.

этилган асарларни ўрганиш, таҳлил этиш, дарс ва дарсдан ташқари ўтказиладиган тадбирларда улардан кенг фойдаланиш ёшларда юқори маънавий фазилатларни шаклланишига замин яратади. Фикримизнинг далили сифатида биз, қуйида Амир Унсурулмаолий Кайковуснинг «Қобуснома», Воиз Кошифийнинг «Ахлоқий Мұхсанній», «Футувватномаи султоний» ҳамда Мұхаммад Содиқ Қошғарийнинг «Одоб ас-солиҳин» («Яхши кишилар одоби») асарлари ҳақида қисқача фикр юритмоқчимиз:

Бир неча асрлардан бери халқни, айниқса ёшларни ҳаётга, амалий фаолиятга тайёрлашда қўлланма бўлиб келаётган «Қобуснома» асари ҳозирги мустақиллик даврида инсонни маънавий камолотга етказишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур асар жуда кўп шарқ ва ғарб тилларига таржима этилган. Унинг муаллифи Унсурулмаолий Кайковус гилон қабиласидан бўлиб Табаристонда Қаспий денгизининг жанубида яшаган.

Аммо биз Кайковус ва унинг авлодлари ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз.

XI асрда Сомонийлар ҳукмронлиги даврида форс тили адабий тил бўлганлиги учун «Қобуснома» ҳам форс тилида яратилган эди.

Қайковуснинг бобоси Мардавик Сомонийларнинг ҳарбий бошлиқларидан бўлган. У араб истилосидан кеийин, ҳарбий кўч ёрдамида Шимолий Эронда мустақил ҳокимиятни қўлга киритади, лекин Мардавик шахсий турк гвардияси томонидан ўлдирилгандан сўнг унинг ҳокимияти қулади.

Унинг набираси Журжон ҳокими Қобус умрининг кўп қисмини Хурсоңда Сомонийлар саройида қувғинликда ўтказади. Лекин ўн етти йил ўтгач Сабуктегин ёрдамида Табаристонни забт этиб, ўз ҳокимиятни ўрнатади. Қобус Журжонни пойтахт этиб танлайди.

Шамсулмаолий Қобус ўз даврининг билимли кишиларидан бўлиб, у барча билимларни ўрганиш билан бирга шеърлар ҳам ёзган. Ҳокимиятни қўлга олгандан сўнг анъанага кўра ўз саройида замонасининг пешқадам олимлари ва шоирларини йиғиб, пойтахти Журжонни йирик маданий марказга айлантирган. Қобуснинг араб тилида ёзган машҳур «Номалар»и билан машҳур учта китоби бўлганлигини Е. Э. Бертельс маълум қилади. Булар: «Қамол ал-балаға» («Суҳандонлик камолати»), мақол ва ҳикматлар тўғрисидаги «Ал-форида фи-л-амсал ва-л-адаб» («Нодир номалар»), «Ри-

сола фи-л-ифтихор ва-л-итоб» («Танбиҳ ва мақтов номалари») дир. Лекин бу китоблар ҳақида баъзи парчалар ёки айрим маълумотлар бизгача етиб келган, холос¹¹.

Шарқшунос олим Е. Э. Бертельснинг таъкидлашича, Қайковуснинг отаси Искандар ҳам хос Ҳожиблардан бўлган ва Журжонда яшаган. Лекин Салжуқийларнинг Қаспий олди вилоятларига кириб келиши натижасида Қайковус Фазнада яшаган.

Қайковус 412 (1021—22 йилларда Қобуснинг ўғли Манучеҳр ҳукмронлик қилган даврда) йилда туғилган. Фазнага у 20 ёшларда боргани тахмин этилади. Қайковус «Қобуснома» китобини олтмиш ёшларида тахминан 1082—83 йилларда ёзган... Мазкур китоб,— Эронда саккиз марта, Марказий Осиёда 5 марта, шунингдек Бомбей, Исфахон, Фарангистон, Олмония, Россия ва бошқа кўплаб хорижий тилларда бир неча бор нашр этилган...

Бизга маълумки, «Қобуснома»нинг 5 боби «Ота-она ҳақини билмак зикрида» деб аталади. Бу бобда муаллиф ёшларни ота-онани ҳурмат қилишга чақиради. Ота-она ўз фарзанди учун «ўлимга ҳам тайёр» туришини таъкидлайди. Айни замонда ота-онанинг кўнглини ранжитмасликка, уларни ҳурмат қилишга ва ширин сўзлар билан муносабатда бўлишга ундейди:

«Эй фарзанд, билгилки, ақл юзасидан фарзандга ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур. Ота ва онани нима учун ҳурмат қилурман деб кўнглингга келтурмағил, билғилки улар сенинг учун ўлимга ҳам тайёр турадурлар»¹².

Қайковус ота-онага ҳурмат ҳиссига катта эътибор бериш билан бирга ота-онани ҳам болага яхши ва тӯғри тарбия беришга ундейди. Айни замонда, муаллиф ота-онани ҳурмат қилишни фарзанднинг ақлли ва доно, ўқиган бўлиши билан боғлайди ва «Ҳар фарзандки оқил ва доно бўлса њеч вақт ота-онанинг меҳр ҳақиқини, адо қилмоқдин ҳоли бўлмогусидир»,— дейди у. Қайковус ота-онани ҳурмат қилиш масаласига баъзан диний эътиқод юзасидан қараса, баъзан инсонпарварлик нуқтаи назаридан қарайди. Шу боисдан ҳам: ...«Ота-онанинг ҳақига» дин нуқтаи назаридан риоя қил-

¹¹ «Қобуснома» муаллифи ва асар ҳақида маълумотлар Е. Э. Бертельс, М. Орифий, С. Долимов, У. Долимов тадқиқотларига таянилган ҳолда берилди.

¹² Қайковус. Қобуснома. Тошкент: Истиқлол, 1994, 24-бет.

масанг ҳам, ақл юзасидан, муруваттюзасидан күргил-ота-она аслида сени жон ва дил билан парвариш қилмишлар»¹³, — деб таъкидлайди. У ўз фарзандига түғри-сўзлик, мулойимлик, беҳуда сўзламаслик, кишиларга яхшилик қилиш, ёмон одамлар билан юрмаслик, сўралмаган сўзни айтмаслик, рост сўзлаш, талаб қилинмаса, кишига насиҳат қилмаслик, кўп кишилар орасида бир кишига панд-насиҳат қилмаслик, мағур, такаббур бўлмаслик, кишиларга доимо муруваттюзасидан қилиш, халқа яқин туриш, халқ манфаатини доимо устун қўйиш каби ахлоқий фазилатларни таъкидлайди ва буларни бажариш ҳар бир фарзанд учун шарафдир деб изоҳлади.

Кайковус ота-она ҳаққини билиш борасидаги ахлоқий ўгитларини «Қуръон» ва «Ҳадис»лардаги талаблардан келиб чиққан ҳолда баён қиласиди: «Ўз фарзандинг сенинг ҳақингда қандай бўлишин тиласанг, сен ҳам ота-онанг ҳақида шундай бўлғил, нединким сен ота-онангга нима иш қилсанг, фарзандинг ҳам сенинг ҳақингда шундоқ иш қилур, чунки одам мевага, ота-она дараҳтга ўхшайдур. Дараҳтни ҳар қанча яхши тарбият қилсанг, меваси шунча яхшироқ ва ширинроқ бўлур. Ота-онага иззат ва ҳурматни қанча кўп қилсанг, уларнинг дуоси шунча тезроқ мустажоб бўлур»¹⁴, — дейди.

Кайковус оилада отанинг вазифаси ва бурчига алоҳида аҳамият беради. Фарзанд туғилганда аввало унга яхши от қўйиш, ундан сўнг ақлли ва меҳрибон мураббийга топшириш, ўқитиш, улғая бошлаганда касб ва ҳунар ўргатиш, ҳарбийлар иши билан танишириш, сўнг сувда сузишни ўргатиш керак, дейди, Кайковус отанинг бурчи яна ўз фарзандига адаб ҳам ўргатишни таъкидлайди. У илм, ҳунар ва адабни фарзандга мерос қолдириш ҳар бир отанинг фарзанди ҳаққини бажаргани, деб ҳисоблади.

Кайковус оталарнинг ўз фарзандларига нисбатан қаттиқўл бўлишини талаб этади. Лекин болаларни жазолашни отанинг ўзи эмас, аксинча мураббий томонидан бажарилишини мақсадга мувофиқ деб, фикр билдиради.

Кайковус отанинг ўз қўли билан фарзандини жазолаши ўнда адоват ҳиссини пайдо қиласиди, дейди. Лекин отадан фарзанд ҳайиқиб турсин, агар у ҳайиқмаса отанини хор қиласиди, деб таълим беради.

¹³ Уша асар. 24—25-бетлар.

¹⁴ Уша асар. 25-бет.

Кайковус ота-онанинг яна бир мұхим вазифаси фарзанд балоғатга етгач, ўғыл бўлса уйлантириб, қиз бўлса узатиб, ўз бурчини адо этиши керак деб уқтиради. Айниқса қиз бола тарбиясига эътибор бериш, унга ғамхўрлик қилиш кераклигини алоҳида қайд этади: «Агар қизинг бўлса, уни маствура дояларга топширгил, токи яхши парвариш қилғайлар ва каттароқ бўлғондин сўнг муаллимга топширгил... Балоғатга етғондин сўнг ҳаракат қилиб эрга бергил, унга шафқат ва марҳамат кўргузғил, нединким қиз отанинг асири бўлур»¹⁵.

Кайковуснинг ҳаётда хулқ-одоб қоидаларига қандай риоя этиш, омонатни сақлаш, дўст билан душманни фарқига бориш, меҳмон кутиш ва меҳмонда ўзини тута билиш, илм ва маърифатни эгаллаш, маънавиятни эъзозлаш, ёшларни адолатпарвар, инсонпарвар, саҳоватли, қаноатли, мурувватли, касб-хунарли қилиб тарбиялаш ҳақидаги қараашлари комил инсонни тарбиялашда мұхим аҳамият касб этади.

У ахлоқлиликнинг биринчи белгиси, суҳондонлик деб билади ва нотиқликда рост сўзлаш кераклигини таъкидлайди. У сўзларни тўрт хилга бўлгани каби одамларни ҳам тўрт хилга бўлади:

Биринчи хил кишилар кўп нарсани билади ва яна билгиси келаверади. Булар олимлар бўлиб, уларга бўйсини керак, дейди.

Иккинчиси, билмаган нарсасини билишга ҳаракат қиласи, улар қобил кишилар бўлиб, бундай кишиларга ўргатиш керак;

Учинчиси, билганини ҳам билмайди, уйқуда яшагандек, уларни уйғотиш керак;

Тўртинчиси, билмайди ва билмаганини тан олмайди. Булар жоҳил кишилар бўлиб, улардан қочиш керак, дейди.

Сўзларнинг эса биринчи хили билинмайди ва айтилмайди; Иккинчиси, айтиладиган ва биладиган; Учинчиси, ҳам билинади, ҳам билишга зарурати йўқ, аммо айтса бўлади; Тўртинчиси, билинадиган ва айтилмайдиган. Энг яхиси, тўртинчиси, яъни билинадиган ва айтилмайдигани, дейди. Сўзлаганда андишалик бўлиш, қўпол, «ғаламус» сўзларни ишлатмаслик, ҳақоратдан ўзни тиябишишлик, совуқ сўзлик бўлмаслик, кам гапириш, камтарлик, мақтанмаслик, бирорнинг сўзини диқ-

¹⁵ Ўша асар. 89-бет.

қат билан эшишиш ва уларнинг сўзини бўлиб қўймаслик каби одобларни таъкидлайди.

Кайковус ўз асарида жавонмардликка катта эътибор беради ва унинг таълим-тарбиядаги ўрнини алоҳида таъкидлаб қўйидаги йўналишларда амалга оширишни белгилайди:

1. Билим олиш.
2. Ҳунар ва турли касбкорлик.
3. Тўрмуш ва хулқ-одоб қоидалари.
4. Жисмоний етуклик...

Чунки ҳар бир жавонмард учун тан, жон, ҳавос ва маоний, яъни ҳам сипоҳийлик, ҳам маърифат, ҳам дошишмандликка эга бўлиш зарур бўлиб, бу хислатлар ана шу юқоридаги тўрт йўналишда зикр этилган.

Жавонмардлик йўлини танлаган ёшлар учун қўйидаги уч фазилатни доимо бажаришини тавсия этади, булар:— Кўзни ёмон нарсадан, қўлни ёмон ишдан, тилни ёмон сўздан сақлаш; шунингдек, яна уч нарсани дўстга ҳам, душманга ҳам очиқ тутишни — яъни, уй эшигини, суфра бошини, ҳамёнининг боғичини.

Кайковус жавонмардликнинг камолот нуқтасини кўрсатувчи мезон деб, ўз мол-мулкини ўзганикidan ажратса билиш, халқ мулкига таъма қилмаслик, бирорвнинг мол-мулкига хиёнат қилмаслик, ҳар доим адолатли ва ростгўй бўлишлик, халққа ёмонлик қилмаслик, қаноатли бўлиш, илм ва касб-ҳунар эгаси бўлиш кабиларда деб билади.

Кайковус илм-маърифатга катта эътибор бериб, олимнинг айтгани билан қилган иши бир бўлиши кераклигини, илмни чуқур ўрганиш ҳар бир касб, соҳанинг билимдони бўлишда доимо камтар, оқил, халқ-парвар, ҳар бир нарсани олдиндан кўра биладиган бўлиш кераклигини кўрсатиб ўтади. Шунингдек, илмни фақат китобдан ўрганиш билан чекланиб қолмай, ақл, тафаккур билан ҳукм чиқариш зарурлигини ҳам таъкидлайди. Ана шу талаблар асосида у тижорат илми, тиб илми, нужум (юлдузлар) илми, ҳандаса илми борасида ўз қарашларини баён этади ва бунда ота-оналарнинг ўз фарзандларини тарбиялашда уларга илму одоб ўргатишлари зарурлиги ҳақида бир қатор тавсиялар беради...

Кайковус билим ва ақлнинг аҳамиятини улуғлар экан, уни мол-дунёдан ҳам юқори қўяди: «Агар молсизликдан қашшоқ бўлсанг, ақлдан бой бўлмокқа саъй кўргилки, мол била ой бўлғондин ақл била бой

бўлғон яхшироқдур, нединким ақл била мол жам этса бўлур, аммо мол била ақл ўрганиб бўлмас. Билғил, ақл бир молдурки, уни ўғри ололмас, у ўтда ёнмас, сувга оқмас»¹⁶,— деб таърифлар экан, инсон адаби ҳам ақлнинг белгиси, яъни «ал-адаб — суратил ақл» деб хулоса чиқаради.

Шарқ маънавий маданиятини ривожланишига йирик ҳисса қўшган алломалардан яна бири Ҳусайн Воиз Кошифийдир. У таҳминан 1440 йилларда Ҳурсон вилоятининг Сабзавор шаҳрининг Байҳақи кентида таваллуд топади. Унинг болалик ва ёшлик йиллари Сабзавор, Нишопур, Машҳад шаҳарларида ўтади. Жомийнинг тавсиясига биноан, XV асрнинг 70-йилларида Ҳиротга кўчиб келади ва у ерда Ҳусайн Бойқаронинг фоизи (нотиқи) таъбирчиси, маслаҳатчиси сифатида шуҳрат қозонади. Кошифий 1505 йилда Ҳиротда вафот этган.

Унинг бизгача ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум, риёзийёт, фиқҳ ва бошқа соҳаларга доир 40 дан ортиқ асарлари етиб келган бўлиб, булар ичиде панднома руқнида ёзилган «Футувватномаи сultonий», «Ахлоқий Муҳсиний», «Рисолай Ҳотамия» ва бошқа асарлари беш юз йил давомида ахлоқ ва одоб дастури сифатида, Кайковуснинг «Қобуснома» асарий сингари қўлдан-қўлга ўтиб, зўр қизиқиш билан ўқиб келинган.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг машҳур асари «Ахлоқий Муҳсиний» узоқ йиллар давомида мадрасаларда дарслек сифатида ўқитилган, мазкур асар 40 бобдан иборат бўлиб, асосан ахлоқий тарбияга бағишиланган.

Кошифий бу асарида инсон ақлига, ақлий тарбияси га катта эътибор бериб, ақлни ҳақиқат мезони сифатида таърифлаб, инсон ўзининг фаолиятини фақат ақл ёрдамида амалга оширади, дейди. Шунга кўра Воиз Кошифий фанлар таснифида ҳам касб-ҳунар илмига алоҳида аҳамият беради. У илм бойлик орттириш учун эмас, балки ҳаёт кечириш учун зарурдир, деб тушунтиради ва илм—доимий, мол-дунё ўткинчи деб таъкидлайди.

Воиз Кошифий инсонни билим орқали тарбиялаш, унинг ақлий қобилиятини ўстириш мумкин, деб билимнинг инсонни шакллантириш мезони сифатида қарайди. Шунинг учун ҳам болага билим — тарбия беради-

¹⁶ Уш асар. 25—26-бетлар.

ған муаллимнинг ўзи ҳам билимли, доно ахлоқан юксак бўлишини тарғиб қиласди. У, муаллим-мураббийнинг мулойим, хушфеъл бўлиши зарурлигини таъкидлайди. Олимларнинг жамиятдаги ўрнига катта баҳо бериб, устозларнинг қадрига етиш зарурлигини уқтиради.

Воиз Қошифийнинг «Футувватномаи сultonий» ёхуд жавонмардлик тариқати деб номланган яна бир асари эса комил инсонни тарбиялаш мезонига бағишлиланган бўлиб, жавонмардлик илмининг қоида-низомларини ифода этади.

Футувват (жавонмардлик) илми ҳам, тасаввуф суфийликка мувофиқ келиб, инсонни ахлоқан поклаш, меҳр-шафқат, ҳиммат ва мардлик кўрсатишни тарғиб этган.

Одатда Футувват сифатлари мавжу кишини фатий деганлар. Фатийнинг лугавий маъноси — ёшлик. Бу сўз ёш йигитга нисбат берилади. Шу билан бирга мажозий маънода инсоний фазилатлар нуқтаи назаридан камолат чегарасини забт этган одамга — ёшларга нисбатан қўлланган.

Жавонмардликнинг руқнлари, Қошифий таъкидлашича 12 та бўлиб, ундан олтитаси зоҳирий, олтитаси эса ботинийдир. Зоҳирийга қўйидагилар киритилган:

— Фийбат, ёлғон, бўҳтон, беҳуда сўздан тилни тишиш;

— Ножӯя, номаълум сўзлардан қулоқни бекитиш;

— Кўриш ножоиз нарсалардан кўзни юмиш;

— Ҳаром нарсалардан қўлни тортиш;

— Бориш ман қилинган жойлардан оёқни тортиш, тағ ташиш, зиён-заҳмат ишларга қадам қўймаслик;

— Ҳаром овқатдан оғизни, зинодан аъзони бекитиш.

Ботиний руқнлар:

— Саҳоват; тавозе; қаноат; Афв ва марҳамат; Кибр ва ғурурни тарқ этиш; Қубр (кўнгил) дунё ташвишларидан тозаланиб, дўст (худо) муҳаббатининг маконига, имқул сultonни ўтирадиган тахтга айланиши.

Асарда келтирилишича, Футувватнинг шарти 71 та бўлиб, унинг 48 таси вужудий, 23 таси эса азалийдир, деб белгиланган.

Асарда энг муҳим — тариқат аҳлиниң одоби ҳақидаги фаслларнинг берилиши ва унга риоя қилиш қоидаларидир. Бу қоидаларда турли қасб әгаларининг одоби, фаолияти таърифланган. Комил инсонни тарбиялаш

ва вояга етказишда қўлланиладиган панд-насиҳатларга кенг ўрин берилганлигиdir.

Мана шундай анъаналарга доир яратилган пандномалар қаторига Мұхаммад Содиқ Кошғарийнинг «Одоб ас-солиҳин» («Яхши кишилар одоби») асари ҳам кириб, унинг мазмуни юқоридаги фикрларни янада мұкаммалроқ даражада түлдиради. Мазкур асар мазмұни, номидан ҳам кўриниб турганидек, инсон ҳәтида зарур бўлган хулқ-одоб қоидаларини шакллантиришга йўналтирилган. Унда кундалик турмушимизда ҳар бир ёш эгаллаб олиши зарур бўлган зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) одоб ва ахлоқ қоидалари нималардан иборат бўлиши зарурлиги ва шунда буларнинг (толибу содиқларнинг) ҳам ўсиб улрайиши, баркамол инсон даражасига етишиши таъкидланади.

«Одоб ас-солиҳин» асари муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, муқаддима ва етти бобдан ҳамда ҳар бир боб тўрт фаслдан иборатdir.

Муқаддимада асарни ёзишдан мақсад, яъни инсонга яхши хулқини эгаллашнинг зарурлигини қайд этади, олим инсон одоб қоидаларини эгаллаб олмаса ва яхши хулқ билан муаддаб (одобли) ва муҳаззаб (тоза) бўлмаса, у фақат ўзигагина эмас, балки, бутун дунёга ёмонлик тарқатади, дейди. Шундай экан, ҳар бир инсон одоби зоҳирий ҳамда одоби ботинийни билиб, унга амал қилиши зарурлиги ва бу зарур одоб қоидаларини мўътабар китоблардан жам этганлигини айтади. Сўнг юқорида таъкидлаганимиздек, инсоннинг баркамол бўлиб етишишида, кундалик турмушида зарур ботиний ва зоҳирий одоб қоидалари:

- саломлашиш ва рухсат сўраш;
- мuloқot одоби;
- ухлаш ва юриш;
- суҳбат аҳлининг ўзини тутниши;
- эр-хотин одоби;
- тозалик ва озодалик;
- меҳмон кутиш;
- зиёфат ва овқатланиш одоби;
- сафар қоидалари ва бошқалар баён этилади.

Кўриниб турибдики, юқорида биз тилга олган, турили даврларда яратилган панднома туркумидаги асарларни талқин этишимиз, уларни дарс ва дарсдан ташқари фаолият жараённida ўрганиш ўшларни баркамол, маънавий юксак, етук ахлоқли оқил фарзанд бўлиб етишишида маънавият манбай бўлиб хизмат қиласди.

Дарҳақиқат, мазкур асарлар күндалик турмушимизда ҳар куни, ҳар дақиқада билиш зарур бўлган турмуш одобига оид хулқ-одоб қоидаларининг мажмуудир. Шунинг учун ҳам Шарқ педагогикаси тарихида бу асарлар ўз ўрни, ўз мавқеига эга ва бу асарларни бобмабоб ўрганиш ёш авлодни маънавий камол топишида фойдаланиладиган бебаҳо «Олтин хазина»дир..

Р. Салкаева
доцент

ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МЕТОДИКАСИ

Олий ўқув юртлари ғоявий жиҳатдан чиниққан, жиддий меҳнат қилишга қобилиятли, амалий иш методларини эгаллаган ва назария билан практикани қўшиб олиб бораоладиган, оммага ўргата ва ундан ўргана оладиган кишиларни етиштирмоғи керак. Ҳозирги замон талаби чинакам мутахассис бўлиш учун фанни мукаммал эгаллаган бўлмоғи, жамоатларида фаол қатнашиш учун эса, мамлакатимиизда ва чет элларда юз бераётган сиёсий воқеалардан хабардор бўлиб бормоғи лозим. Бунинг учун талабалик йилларидаёқ мустақил ишлаш, турли хил китобларни мутолаа қилиш, газета ва журналларни ўқишига ўрганиши лозим. Ана шунинг учун ҳам талаба учун мустақил ишлашни ташкил қилиш ва унинг методикасини ишлаб чиқиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Мустақил ишлаш жараёніда вақтни ва кучни тежаш муҳим ўрин тутади. Талабаларимиз вақтдан тўғри фойдаланиш, ишлаш учун энг қулай шароитни яратиш, маъруза тинглаш ва ёзиб олиш, адабиётлардан фойдаланиш, бажарилиши лозим бўлган ишларни тўғри тақсимлаш усулларини ўрганиб олишлари лозим. Ҳар бир талаба иш жойини батартиб ташкил қилишини унинг самарали ишлашини таъминловчи омилдир. Агар иш жойида тартибсизлик бўлса, иш ривож топмайди ва дуруст натижа бермайди.

ИШ ЖОЙИНИ ТАИЕРЛАШ

Агар сиз иш қилиш учун стол ёнига ўтирас экансиж, унинг устидаги нарсаларни шундай жойлаштирингки, улар сизнинг эътиборингизни бўлмасин ва вақтин-

тиздан бирон минутни ҳам ўғирламасин. Столингиз устида мазкур вақтда ишлаш учун зарур бўлган ҳарсаларгина турсин. Умуман стол устида иложи борича камроқ нарса бўлсин, ҳар бир буюмнинг тайинли жойи бўлиши лозим. Шунда сиз ўйлаб ўтирамай, стол устига тикилавермай, керак нарсани олиш учун қўл узатаберасиз ва яна турган жойига қайтариб қўяберасиз. Кузатишлар натижасида шу нарса аниқ бўлдики, киши ишлаб ўтирганда эътибори асосан столнинг чап томонида бўлади. Шунинг учун ишлатилиши лозим бўлган нарсаларни: қўчирилаётган китобни, ёзув қофозлари, справочниклар ва ҳоказоларни столнинг чап томонига қўйиш керак. Столнинг ўнг томонида эса, чизғиҷ, готовальня, пресспапье бажариб бўлган ишларгина туриши лозим.

Стол лампаси чап томондан ёритиши лозим. Бунда ёзайтган қўлнинг сояси қофозга тушмайди. Лампа усти кўзни тиндирмайдиган рангли (масалан, яшил рангли) абажур билан ёпилгани маъқул. Стол лампаси учун 40—75 ватти лампочка қўйиш кифоя. Теварак-атрофда эътиборни жалб қилувчи ёки диққатни тарқатувчи шовқин-сурон бўлмаслиги керак. Баъзилар, масалан, радиони қўйиб ишлашга ўрганиб қолганлар. Уларга радио овози халақит бермаётгандек туюлади. Лекин бундай шароитда мия овозни қабул қилмаслик учун қўшимча энергия сарф қиласди ва киши тез чарчайди. Агар уйингизда тинч ишлаш учун шароит бўлмаса, ўзингизни кутубхона ёки қироатхоналарда ишлашга ўргатинг. Кечаси ишлашга қараганда эрталаб ёки кундуз куни ишлаш самаралироқdir.

Ишга киришганда жиддий, берилиб ишлаш зарур. Бир куни жиддий, берилиб ишлаш, иккинчи куни юзаки, эътиборсиздиқ билан ишлаш жуда зааралидир. Дангасалик ишнинг енгил томонини қидиришга ундайди ва кейинчалик кишида муттасил ишлаш, меҳнат қилиш одати йўқола боради. Яҳши ишлаш жиддий, астойдил ва чинакам меҳнат қилиш муддатини белгилаб олишни талаб этади. «Вақтни тежашда,— деган эди буюк немис ёзувчиси Томас Манн,— ҳассос бўлишгина мақтоврга сазовордир».

Ҳар куни учрайдиган тасодифий бўш вақтлардан ҳам фойдаланишга ўрганиш лозим, чунки бундай бўш вақтлар деярли ҳар куни бўлиб туради. Масалан, соат 6 га белгиланган тадбир соат 7 га қўчирилиши мумкин ёки врач қабулига борганда навбат кутиб қолиниши

каби ҳоллар бўлиб туради. Бундай бўш вақтлардан фойдаланиш учун тегишли ишлар топилиши мумкин (Хат ёзиш, библиографик карточкани тўлдириш, китоб мундарижасини кўриб чиқиш, ўрганилаётган чет тили сўзларини ёдлаш ва ҳоказо). Портфельда ҳар доим бундай бекорчи вақтларга лойиқ иш олиб юриш лозим. Бекор тургандан кўра кичикроқ иш қилиш яхшироқлигини ёдда тутиш зарур.

АҚЛИЙ МЕҲНАТ РЕЖИМИ

Тўғри режимга риоя қилиш маълум вақт ичидаги иш билан машғул бўлишнингина эмас, балки етарли дараҷада ухлашни, ўз вақтида овқатланишни, иложи борича тоза ҳавода бўлиб, дам олишни ҳам кўзда тутади. Дам ола билининг ҳам аҳамияти катта. Бунга ҳам эришиш осон эмас. Энг яхши дам олиш уйқудир. Нерв системасининг ҷарчаши физиологик тормозланишга сабаб бўлади. Тормозланиш «хужайраларнинг ҳаддан ташқари хавфли бўлган бузилишидан сақлаб қолади. Тормозланиш даврида ҳужайралар ишлашдан ҳоли бўлиб, ўзининг нормал энергиясини тиклайди»¹⁷.

Талаба учун 7 соат ухлаш кифоядир. Бироқ бу уйқу мунтазам бўлиши, бир кун кам ухлаб, иккинчи куни кўп ухлаш ярамайди. Ҳаёт жараёнининг биологик режими кеч соат 12 даири эрталаб 7 гача ухлашни талаб қилади. Бир соат ухлагандай сўнг «уйқуни бузиб», ишга ўтириш ҳам ярамайди. Киши уйқусини бузиб ишлаши мумкин, лекин кейинчалик ухлаши қийинроқ бўлади. Кечалари ишлаш ярамайди. Бунга ўрганиш кепрак эмас, чунки кечалари ишлаш соғлиқ учун зарарлидир. Шуни ҳисобга олиш керакки, ўтириб ақлий меҳнат қилганда бош, оёқ-қўллар ҳамда умуртқанинг мускуллари ҳам доим ишлаб туради. Агар киши ўтирганда олдинга кўпроқ энгашган бўлса, қон кўпроқ қорин органдарига йигилиб, нафас олиш ҳаракатини бир мунча сиқиб қўяди. Бу эса, юзаки нафас олишга ҳамда юракнинг ўзида қоннинг айланишига яхши имкон бермайди. Шунинг учун ҳам ақлий меҳнат жараёнидаги миядан қон айланишини кучайтириб бориш, бунинг учун эса маълум вақтда ўриндан туриб ҳаракат қилиш талаб этилади. Ақлий меҳнат жараёнидаги ҳар 60 минутдан кейин 5—10 минут дам олинса натижага самаралироқ бўйади.

¹⁷ Павлов И. П. Сочинения. Т. IV. С. 210.

лади. Лекин танаффус 5—10 минутдан кўп бўлмаслиги керак, чунки ана шу вақт ичидаги организмнинг ишга мосланганлиги йўқолмайди. Қундуз куни ишлагандан сўнг киши пиёда юрса, велосипед минса, гимнастика, қўл меҳнати, шахмат билан шуғуллансан яхши дам олади. Якшанба кунлари иш қилмай фақат дам олиш зарур. Дам олиш ҳам планли равишда ўтмоғи лозим. Бир ҳафта ишлагандан сўнг энг яхши дам олиш — бу шашар атрофиға сайлга чиқишидир. Уйда ётиб китоб ўқиш натижасида киши баттарроқ ҷарчайди. Актив дам олиш, яъни музейларга бориш, концертлар кўриш ва айниқса жисмоний меҳнат билан шуғулланиш жуда фойдалидир.

МАЪРУЗАЛАРНИ ТИНГЛАШ ВА ЁЗИШ МЕТОДИКАСИ

Талабалар дастлабки даврларда маърузаларни тинглаш ва ёзишда бир қанча қийинчиликларга дуч кела-дилар. Баъзилар маъруза пайтида диққатни тўплай-олмайдилар, мазмундаги асосий нарсаларни иккинчи даражалиридан ажратадилар. Бошқалар эса, лекцияни бошдан-оёқ сўзма-сўз ёзишга ҳаракат қилиб, материални тушунмай қоладилар. Натижада талаба ёзиб олишнинг фойдаси йўқ экан, деган хulosага келиб, фақат тинглашга, баъзан эса, маърузада номигагина қатнашишга ўрганиб қолади.

Маърузаларни шундай тинглаш ва ёзиб олиш керакки, агар ёзиб олинган ҳафттар йўқолиб қолган тақдирда ҳам, қилинган меҳнат бекор кетмасин. Бу — талаба маърузаларни механик тарзда ёзиб олиш билан чекланмаслиги керак деган гапдир. Маърузани доим фикр юритиб тинглаш зарур. Талаба фикр қилиш натижасида асосий масалаларни ажратиб олади, ўз олдига саволлар қўяди. Албатта, талаба маърузага тайёрланиб келгандагина актив фикр қила олади, маърузага тайёргарлик кўрмай келиш ярамайди. Маъруза олдидан дастурни кўздан кечириб, маърузага бағишлиланадиган қисмини диққат билан ўқиб чиқиши, бундан олдин ўқилган маъруза мазмунини ўрганиб, ўзлаштириб олиш лозим. Агар курс ёки бўлимни тушуниш қийин бўлса, маърузага қадар дарсликнинг тегишли бобини ўқиб чиқиши фойдалидир. Буларнинг ҳаммаси маърузаларни ўзлаштиришга, маъруза темасини ва планини яққол тушунишга, асосий масалани иккинчи даражали масаладан ажратишга, муҳим қоидаларнинг

бир-бирига муносабатини тушунишга, фактлар, мисоллар ва расмлар қандай аҳамиятга эга эканлигини тушунишга ёрдам беради.

Маърузани тинглаш жараёнида ёзиш ақлий ишга халақит бермаслиги учун кўпроқ ўйлашга имконият берадиган қўшимча усуллардан фойдаланиш керак. Бундай усуллардан бири сўзларни қисқа қилиб ёзиш ва турли шартли белгилардан фойдаланишdir. Сўзларни шундай қисқартириш ва шундай шартли белгилар қўйиш керакки, орада анча вақт ўтгандан кейин ҳам ёзилган фикрлар тушунарли бўлсин. Сўзни қўшимчилиги ҳисобига қисқартиш ярамайди.

Маърузаларни бирданига оқча ёзиб боришга одатланиш лозим, чунки маърузани қайта кўчириб ўтириш кўп вақт олади ва бундай иш фойда бермайди. Ёзиб олинган маърузани фурсат ўтказмай ўргана бориш, ўқиб чиқиб, айрим ўринларини тўлдириш, тўғрилаш, асосий фикрларнинг тагига чизиб қўйиш, рақамлар қўйиб бўлим-бўлимларга ажратиш яхши натижа беради. Агар маъруза текстида тушунмайдиган жойлар ва сўзлар учраб қолса, улар ёнига савол қўйиб кетиш ва дарҳол маъruzадан кейин ўқитувчидан сўраб олиш маъқулдир. Маърузани ёзгандан сўнг материалга тушуниб олиш мақсадида дарсленинг ёки илмий китобнинг шу темага бағишлиланган бобларини ўқиб чиқиш лозим.

КИТОБ БИЛАН ИШЛАШ

Мустақил ишлашда ўрганилаётган китобнинг мазмунига ва ишнинг мақсадига мувофиқ қўйидаги методларни қўллаш мумкин: 1. Китобга кўз югуртириб чиқиш. 2. Китобни сидирғасига ўқиш. 3. Китобни ўрганиш. 4. Китобдан қисман фойдаланиш.

Китобни биринчи марта кўлга олганда деярли ҳамма вақт унга кўз югуртириб чиқилади. Бунда маълум тартибга риоя қилиш керак. Аввало: а) китобнинг титул варақаси ўқилади, бунда: автори, номи, нашриёти, нечанчи нашр қилиниши, босилган йили, ўрни аниқланади; б) китобнинг мундарижасига қаралади (мазмунини ташкил этган масалалар, асарнинг структураси билиб олинади); в) китобнинг «кириш» қисмини ёки «сўзбоши»сини ўқиш; г) китобнинг ҳамма бетини ёки каттароқ бўлимини диққат билан варақлаб кўриб чиқиш; д) китобнинг мазмунига баҳо бериш учун унинг хуолосасига, умумлаштирилишига, якунига, хотима қис-

мига алоҳида эътибор берилиши керак; е) китобда иллюстрация (расм), таблица (жадвал), эслатма, илова бор-йўқлигини билдиш; ж) китобдаги бир неча абзацларни ўқиб чиқиб, унинг тили тушунарлами ёки йўқми ва унда қандай қийинчилклар борлиги аниқланади. Буларнинг ҳаммаси китобнинг мазмуни тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиш, ушбу китобни ўқиш учун ўзининг тайёрлик даражасини билиш, уни ўрганишда ўқиш методикаси ва фикрларни ёзиб олиш йўлини белгилаш, ўрганиш планини тузиб олиш ва қилинадиган ишни тақсимлаб қўйиш учун керак бўлади. Шундан кейин изчилилк билан жиддий равишда ўқишига, китобни ўрганишга киришилади. Китобни ўқишида қанчалик фаол фикр қилинса, уни ўрганиш шунчалик осон бўлади.

ЕЗИБ ОЛИШ

Ёзиб олиш ҳам актив фикр қилишга ёрдам беради. Баъзан китоб ўқиш ёки маъруза тинглаш вақтида диққатни тўплай олмай қийналиш ҳоллари ҳам рўй беради. Бундай ҳолда қўйлга қалам олиб, ёза бошлаш билан фикр марказлаша бошлиайди. Бироқ фикрни тўплашда фақат ёзиб олишгагина таяниш тўғри эмас. Агар киши китоб билан ишлашини фақат ёзиб олишдан иборат деб, ўқиганини эсда қолдирмас экан ёзиб олиш фойдасиздир. Ёзиб олиш бошқа ишлар билан қўшилса яхши натижа беради. Ёзиб олиш ҳақида гапиргандан унинг турларини ҳам кўрсатиш лозим. Улар тезис ва план тузиш, конспект олишдан иборат бўлиб, ҳар бири маълум мақсадга, қаратилади, уларнинг ўзига хос қулийлиги бор. Тезис китобнинг асосий мазмунини жуда қисқа ёзувда ифодалашдир. Тезис қилиш тартиби: 1) сарлавҳа (тема); 2) кичик сарлавҳа (план пунктилари); 3) тезислар; 4) цитаталар; 5) таблица, диаграмма ва ҳоказолар; 6) хуносадан иборат бўлади.

Ёзиб олишнинг энг қулай формаси кенгайтирилган конспектдир. Бундай конспектда фикрлар бир-бирига боғлиқ бўлиб, текстнинг муҳим жойлари бўлиб-бўлиб ёзилади. Конспект қўйидаги хусусиятлари билан характерлидир: 1) мазмуни имкони борича қисқа бўлиши керак. Ҳар қандай китобнинг мазмунини бир саҳифада ва ҳар қандай саҳифа мазмунини бир сатрда бемалол ифодалаш мумкин 2) мумкин қадар мазмундор бўлиши лозим. «Қўпдан оз нарса ол, лекин шу оз нарсада

күп нарса бўлсин», — деган қондага амал қилиш керак; 3) конспект қилинётган китоб ёки мақола текстининг мазмуни тўғри ва аниқ берилган бўлсин; 4) асосий фикрларни чизиб қўйиш, ёзилган нарсаларни рақамлар билан бўлимларга бўлиб бериш ўқиш учун қуялайлик туғдиради.

Конспектни дафтар варақларининг фақат бир бетига ёзиш яхши. Бунда ҳар ўнг томонининг юқорисида авторнинг фамилияси ва мақола (китоб)нинг номи, сўл томонга эса китоб чиққан жойи ва нашр йили ёки журналинг номи, сони ва чиққан йили ёзилади.

Конспектда авторнинг асосий фикрини қандай бўлса, шундай қўчириш керак. Бундай қилини айрим фикрларни аниқ ва тўғри аке эттиришга ўргатади. Хотира-да қолган фикрларни ёзиш ва сўнгра текстга солиштириб кўриш яхшироқ. Бу авторларнинг фикрини тўғри ва аниқ беришга ўргатади. Даилиллар, неботлар ва фактларни ҳар бир киши ўз сўзи билан ёзилб олса яхши бўлади. Кўп цитаталар келтириш учча яхши бўлмайди, чунки яхши китобларда ажойиб цитаталар жуда кўп учрайди. Агар уларни ёзаверила китобни кўпгина қисемини кўчириб ёзишга тўғри келади. Агар конспектга цитатани кўчирилса қаердан олинганилигини албатта аниқ ёзип қўйиш керак. Шундай қилинмаса дафтар цитаталар йиғиндинсига айланиб қолади.

Ўқиган нарсаларни тушунишга ва уларни ёдда қолдиришга одатланиш керак. Бунинг учун конспектни бир неча марта ўқиб чиқиш зарур.

Психолог олимларнинг текширишларига қараганда, маъруза ўқилгач, 6—14 кун ўтганидан сўнг, унинг мазмунни тез ёддан чиқа боштайди. Маъруза ўқилгандан сўнг бир кун ўтгач, материалнинг 62 проценти, 6 кун ўтгач, 49 проценти, 14 кун ўтгач, 41 проценти ёдда қолар экан. Демак, ўрганилаётган нарса ёддан чиқиб кетишининг олдини олиш учун вақт-вақти билан уларни такрорлаб туриш лозим.

М. Т е м у ғ о в а
аспирант

АХЛОҚИЙ ТАРБИЯДА МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТ ВА АНЪАНАЛАР

Мустақиллик, мамлакатимизнинг ички ва ташкиҳаётида рўй берастган туб ўзгаришлар элимизга, хал-

қизга, маънавий эркинликлар яратиб, шахсни ҳар томонлама камол топиши учун шарт-шароитни таъминлайди. Айниқса ёшлар тарбиясида умумбашарий ва миллий қадрият устиворлигини таъминлаш, миллий анъана ва урф-одатлардан фойдаланишга эътиборнинг кучайиши ахлоқий покланиш учун замин яратди. Қадриятлар халқнинг маънавий-руҳий бойлиги бўлиб, бу борада халқимизнинг кўп асрлик яратувчилик ҳаётида бадиий — эстетик, маънавий-ахлоқий, касб-хунар ва меҳнат, санъат, илм-фан соҳасида вужудга келган ва ўз аҳамияти билан жаҳон тараққиётига улкан таъсир ўтказган меросдан иборатдир. Булар орасида ахлоқий қадриятлар ва анъаналар алоҳида ўрин тутади. Ёш авлодни ахлоқий баркамоллиги, поклиги, иймон-эътиқоди, бир сўз билан айтсан, маънавий камолоти қадриятлардан, анъаналардан фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолди. Зоро, ёшлар тарбиясини миллий асосга қуриш билан унинг шахсини маданий мерос ва қадриятлар воситасида шакллантириш ҳар бир инсон шахсининг ўзига хос йўналишини белгилайди. Шунингдек, биз ўзлигини англаган, халқи ва миллатининг ҳақиқий вакили бўлган инсонни тарбиялаш мақсадини амалга оширап эканмиз тарбияни, айниқса ахлоқий тарбияни миллий асосга қуришимиз, унинг воситаси қилиб маънавий қадриятлар ва анъаналардан кенг фойдаланишимиз давр талабига айланди. Бу борада президентимиз И. А. Каримов Узбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи мажлисидаги маърузасида бундай дейди: «Бугун бизнинг олдимиизда шундай тарихий имконият пайдо бўлди, биз босиб ўтган ўёлимизни танқидий баҳолаб, миллий давлатчилигимиз негизларини аниқлаб, буюк маданиятимиз томирларига, қадимий меросимиз илдизларига қайтиб, ўтишимиздаги бой анъаналарни янги жамият қурилишига тадбиқ этмоғимиз керак». Эркин бозор шароитида маънавий-ахлоқий қадриятларнинг аҳамияти ва роли янада ортади, «...иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишни маънавий ўнглаш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз»¹⁸.

Ахлоқ шахснинг маънавий дунёси билан боғлиқ бўлиб, унда одамнинг ички дунёси, эътиқод ва қарашлари

¹⁸ Каримов И. А. Узбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари//Маърифат, 1995. 1 март.

акс этади, хатти-ҳаракатларида, амалда ахлоқ қоидалари ва нормаларига риоя қилишида намоён бўлади. «Инсон ахлоқи,— дейди И. А. Каримов,— шунчаки салом-алик, хуш муомаладангина иборат эмас. Ахлоқ — бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани»¹⁹.

Инсон ҳаёти мураккаб, умр йўли машаққатлидир. Бу йўлда нимани танлаш, қайси томонга юриш яхшилик, эзгулик, адолат ва покликка қарабми ёки бу йўлдан адашиб ахлоқий покликдан маҳрум бўлиши— буни танлаш инсоннинг ўз ихтиёридадир. Агар биз ёшлар қалбida поклик фазилати уруғини ундириб, одамийликнинг муқаддас эканлигига ишонч ҳосил қилсак, унинг бу соҳадаги иймон-эътиқоди мустаҳкам бўлади. Покдомон, виждон, адолат ва саҳоват сифатлари билан йўғрилади. Бу эса тарбиянинг вазифасидир.

Президентимиз И. А. Каримов ўзининг кўпгина нутқ ва асарларида бизнинг келажак авлод олдида бурчли эканлигимизни, ўзимиздан уларга обод ва соғлом мамлакат мерос қилиб қолдиришимизни уқтиради. Бу соҳадаги саъӣ-ҳаракатларимизда аждодларимизнинг бизга қолдирган бой ва бебаҳо маънавий-ахлоқий меросига суюниб иш кўришимиз зарур. Айниқса ҳозирги бозор иқтисоди шароитида поклик, ҳалоллик, бироннинг ҳақидан ҳазар қилишга ўргатиш мұхим вазифадир. «...Мусулмон тижоратчиси ниҳоятда ҳалол, покиза, бироннинг ҳақига хиёнат қилмайдиган бўлмоғи лозим... Ҳирсан қочиши керак, чунки ҳирс ёмон бир одат»²⁰,— деб ёзади Собир Сайхон. Ҳозирги бозор иқтисодига ўтиш шароитида тижорат билан шуғулланаётган ёшлар бироннинг ҳақига хиёнат қилишнинг нақадар катта гуноҳ эканлигини, уни ҳеч қандай тавба-тазарру, ҳайру-эҳсонлар ювиб кетолмаслигини билиб олишлари foят мұхим.

Бунда аждодларимиз яратган ахлоқий талаблардан, шарқона одоб-ахлоқ нормалари ва қоидаларидан фойдаланиш орқалигина ижобий натижага эришиш мумкин. Умумбашарий ва миллий қадриятлардан уйғунлик-да фойдаланиб ёшларимизни ахлоқий пок, миллий фуррури юксак, ватанига, ҳалқига сидқидилдан фидойи, унинг равнақи учун «бугунги бош шиорларимиздан бি-

¹⁹ Уша жойда.

²⁰ Собир Сайхон. Тижорат ва бир луқма ҳалол ош. Тошкент, 1992.

ри — юртим деб, элим деб ёниб яшаш»²¹ни ўзининг ҳаёт мақсади қилиб олган фуқаролар даражасига етказиш лозим.

Ёшларни ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда ҳалқ қадриятлари моҳиятини ифодаловчи анъаналар муҳим аҳамият касб этади. Анъаналар авлодларни бирлаштириб, улар тажрибасини кейинги авлодга узатувчи ҳалқадир. Зеро, анъаналар ёш авлодни катталарнинг фаолияти, ҳаёт йўлини давом эттириш, уни бойитиб ўзидан кейингиларга узатиш билан боғлиқ бўлган жараённи ифодалайди. Анъаналар билан ёнма-ён урф-одатлар ҳам яшаб келади.

Анъана ва урф-одатлар учун умумий бўлган вазифа бор, яъни: ушбу жамиятда қарор топган муносабатларнинг турғун ва яшовчанилигини ҳамда ушбу муносабатларнинг янги авлод ҳаётида қайта тикланишини таъминлаш воситаси каби икки ижтимоий функцияни бажаради. Урф-одатлар конкрет вазият ва шароитда қандай ҳаракат қилишни белгилаб берса, анъаналар тўғридан-тўғри инсоннинг маънавий-руҳий дунёсига қаратилган бўлади, ўтган авлодлар яратган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш ва қайта тиклаш воситаси ҳисобланади, одамда шу муносабатлар талаб этадиган маънавий-руҳий сифатларни шакллантириш вазифасини бажаради. Шунинг учун анъаналардан кузатилган мақсад урф-одатлардаги каби маълум тартиб қоидаларга амал қилишни эмас, балки инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришdir. Анъаналар билан урф-одатларнинг тарбиявий таъсир этиш самарасида муҳим тафовут бор бўлиб, урф-одатлар оддий ахлоқ одобга мос малака, одатларни шакллантиради ва буларга тақрор ва тақрор амал қилиш туфайли автоматлашиб кетади. Анъаналар эса инсон хулқини йўналтириб турувчи мураккаб одатларни шакллантиради, бу одатлар ижтимоий ҳаёт талабларини фаол акс эттириш шакли ҳисобланади. Лекин анъана ва урф-одатлар ҳамиша ёнма-ён яшаб кекса авлодларнинг ижтимоий хулқ, ахлоқий ишонч ва эътиқодларини, ижтимоий фаолият усули ва услубини ёшларга узатиш воситаси сифатида қиласди. Урф-одат ёшларга хатти-ҳаракат ва фаолият мезонини (стандартини) узатади ва ёш авлоднинг ижтимоий индивид сифатида шаклланишига таъсир этади. Анъана эса инсоннинг хатти-ҳаракати

²¹ Каримов И. А. Уша жойда.

билин маънавий-руҳий дунёси ўртасида бевосита алоқа ўрнатади.

Бу ҳақда юртбошимиз ўзининг Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи мажлисида сўзлаған ажойиб, сермазмун нутқида кенг тўхталиб, биз педагоглар олдига ғоят муҳим ва кечинтириб бўлмайдиган вазифа қўйди. «Биз соғлом авлодни тарбиялаб вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ одоб ва умумбашарий гоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз»²². Бунинг учун таълим-тарбия ёш авлод маънавий камолотига замин бўладиган барча воситаларни ишга солиншини шарт қилиб қўйди.

«Маънавият ва маърифат, — дейди юртбошимиз И. А. Каримов ўз нутқида,— жамиятимиз, халқимиз камолотининг бош омилларидан... Келажакда Ўзбекистон юксак даражада тараққий этган иқтисади билангина эмас, балки билимдон, маънавий жиҳатдан етук фарзандлари билан жаҳонни қойил қилиши керак. Мамлакатимизни мард, фидойи кишилар юртига, меҳру шафқат, муҳаббат барқарор бўлган, тафаккур ва ижод қайнаган муқаддас маконга айланишига аминман»²³.

Бу борада умумтаълим мактаблари кўпгина ишларни амалга оширмоқдалар. Улар ўқув режалари ва дастурлар мазмунини миллӣлаштириш, уларни маҳаллий материаллар билан тўлдириш, дарсларда ўзбекларга хос миллӣ характер, шарқона одоб-ахлоқ, бобокалонларимиз — буюк аллома ва мутафаккирлар меросидан ўтилаётган мавзу мазмунида ўрнига қараб фойдаланиш, оила тарбияси тажрибасини ўрганиб, ўз ишларида оила—мактаб—маҳалла ҳамкорлигини таъминлаш масалаларига катта эътибор бермоқдалар. Бу ишлар юртбошимиз И. А. Каримовнинг: «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қиласди. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заковат ва руҳий-маънавий салоҳият-маърифатли инсоннинг икки қанотидир...

Маънавият тарбиянинг энг таъсирчан қуроли экан, ундан оқилона фойдаланиш, болаларимизни ватанпарварлик, ростгўйлик, халқсеварликка ўргатиш керак

²² Ўша жойда.

²³ Ўша жойда.

бўлади»²⁴, деган фикрлари билан ҳамоҳангдир. Бу ишлар ёш авлодда миллий ғурур ҳиссини уйғотади. Бу ғурур ҳисси урф-одатлари ва анъаналарига — умуман қадриятларига бўлган муҳаббат мезони — юксак ахлоқий фазилатдир.

Ф. Р. Юзликаев
доцент

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУЛариДА БУЛАЖАК
ЎҚИТУВЧИЛАРНИ ТАЙЁРЛАШНИНГ
ЗАМОНАВИЙ ЙÙНАЛИШЛАРИ**

Олий ўқув юртларида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш жараёнини жадаллаштириш учун нисбатан, бир бутун турғун тизим зарур. Бунинг учун педагогика наزارияси ва амалиёти самарадорлигини кескин ошириш ва дидактик олимлар эътиборини олий ўқув юртларида таълимини жадаллаштириш муаммосига қаратиш зарур. 1970 йилларнинг бошларида педагогик тадқиқотларда тизимли ёндашиш таҳлил соҳаси бўлиб келган бўлса, кейин эътибор ҳар томонлама ёндашишга ва ҳозирги пайтда эса педагогик жараёнлар ва ўзгаришлар яхлитлигига эътибор қаратилган.

Таълимдаги яхлитлик шахс камолотининг ўзиға хослик, мақсадли — қасбий ҳамда жўшқин ривожланиш уйғунлиги билан таъминланади. Таълим яхлитлигига эришишда материални тақдим этиш усули, уни алоҳида қисмлар ва тизимлар кўрининишда жамлаш муҳим ўрин тутади.

Мақсадли ёндашув талабани ишбоп, шахсий ва қасбий тайёрлашнинг асосий вазифаларини ҳал қилинша ўқув-тарбиявий жараённинг аниқ бир мақсаддага йўналтирилганлиги сифатида тушунилади. Мақсадли ёндашиш мутахассисининг билим, кўникма ва малакаларини қайта ишлаш, унда янги педагогик тафаккурни, қимматли ва умуммаданий йўналишларини шакллантириш ҳамда шахсни инсонпарварлаштириш сифатида тушунилади. Биз мана шундай ёндашувни жадаллаштирамиз.

Бизнинг йўриқномада олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия жараёнини жадаллаштириш таълим сифати

²⁴ Ўша жойда.

ва тезлигининг тавсифи сифатида тушунилади. Унинг муваффақиятли воситаси талабалар касбий тайёргарлигининг миқдорий ва сифатий натижаларини самара-ли кўтарувчи дидактик тизимнинг ўрнатилиши ҳисобланади.

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти умумий педагогика ва психология кафедралари томонидан назарда тутилган мутахассис «модели» ишлаб чиқиляпти. Республиканинг минтақавий, миллий хусусиятлари инобатга олинган ҳолда ўқув режалари, дастурлар, дарслерлар, қўлланмалар, олий ўқув юртларидағи таълим амалиётининг методлари, воситалари такомиллаштирилмоқда. Ўқув-тарбиявий жараённинг характерини ўзгартирадиган чуқур инсонпарварлик ғояларини ривожлантирувчи янги педагогик тафаккур шакллантирилмоқда. Бу ишларнинг натижасида шахс ривожланиши биринчи ўринга чиқади, у эса орқасидан таълимни стаклайди.

Талабаларнинг касбий тайёргарлигини жадаллаштириш муаммоларининг моҳияти шундан иборат. Юқорида таъкидланган ғояларни методик амалга ошириш тизими уч босқичдан иборат:

Биринчи босқич — тайёргарлик.

Иккинчи босқич — асосий:

- а) биринчи давр — аниқлаштириш;
- б) иккинчи давр — асослаштириш.

Учинчи босқич — кучайтирувчи.

Талабанинг ўқув фаолиятини жадаллаштириш ўқитувчидан унинг билиш фаолиятини моҳирлик, усталик билан бошқаришини, қўлланилаётган таълим шаклари, методлари ва воситаларининг педагогик мақсадга мувофиқлигини чуқур тушунишни талаб қиласди. Бу муаммонинг ечилиши қўйидагиларга bogliq:

а) олий мактаб дидактикаси билан талабалар ўқув фаолиятини жадаллаштиришга имкон берувчи тизим, усул ва воситаларни ишлаб чиқиш, таълимнинг бирмунча самарали шакллари ва шарт-шароитларини аниқлаш;

б) ўқитувчиларни бу методлар ва усуллар билан қуроллантириш, яъни ўқитувчи фаолиятининг ўзини жадаллаштириш;

в) талабаларнинг ўқув ишлари ва илмий изланишини жадаллаштириш шарт-шароитларини яратиш, уларни билимларни фаол ўзлаштириш ва кўникма ва ма-

лакаларни шакллантириш усуллари билан қуроллантириш.

Таълимни жадаллаштириш юқорида қайд этилган талабаларнинг ўқув жараёнинда илмий ташкил қилинишида қўлланилишига боғлиқ. Шу билан бирга, таълим жараёнини жадаллаштиришга бёвосита йўналган омиллар ҳам мавжуд. Улардан амалий аҳамиятга эга бўлган энг муҳимлари:

— педагогик жараённинг мақсадга йўналтирилган лигини кучайтириш, талабалар гуруҳига тушунарли бўлган ҳолда олдинга сурилган ўқув ва тарбиявий тадбирлар орқали қўйилган масалалар кескинлигини иложи борича ошириш;

— ўқувчиларнинг ўқув, меҳнат, жамоатчилик ва бошқа фаолиятининг мотивларини чуқурлаштириш, бўлғуси фаолиятга қизиқишни кучайтириш, унинг муваффақиятли бажарилиши учун бурч ва маєзулнятни хис қилиш;

— ҳар бир маъруза ва тарбиявий тадбирнинг ахборот ҳажмини ошириш;

— талабаларнинг ўқув фаолияти суръатини тезлаштириш, уларнинг кучларини мувофиқлаштириш, ишга илҳомлантириш ва ҷарчашнинг олдини олиш;

— талабаларнинг ўз маълумотини ошириш ва ўзўзини тарбиялаш кўникма ва малакаларини ҳар томонлама ривожлантириш;

— талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти натижадорлигини оширувчи техникавий воситалар (компьютерлар)ни қўллаш;

— ҳар бир талабада ташаббускорлик ва мустақилликни ривожлантирувчи ўқув ва тарбиявий фаолиятни ташкил қилиш шаклларини жорий қилиш;

— талабаларнинг билиш ва ижтимоий фойдали фаолиятини фаоллаштирувчи таълим методларини жорий қилиш.

Педагогик жараённинг барча таркибий қисмлари — мақсади, мазмуни, шакли, методлари ва воситаларига тааллуқли бўлган таълим ва тарбияни жадаллаштиришнинг асосий йўллари ана шулардан иборат.

Таълим ва тарбияни жадаллаштириш усулларнинг бойлиги ва хилма-хиллиги педагоглар олдида уларнинг имкониятларига мос келадиган, аниқ вазиятларда қўллана оладиган ва қўйилган мақсадни белгиланган вақт ичиди муваффақиятли ечишга имконият яратадиган методик танлаш муаммосини қўяди.

Республикада олий педагогик таълимни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида таълим ва тарбия мақсади, мазмуни, шакллари ва методларини ўз ичига олган туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Ҳатто ҳозирги пайтда умумий йўналишларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Олий ўқув юртларида ўқув жараёнини жадаллаштириш учун талабаларнинг мустақил ишларини бошқариш, янги ўқув режаларини фаол ишлаб чиқариш, уларнинг муқобил варианatlарини тайёрлаш, турли хил имкониятларга эга бўлган талабалар билан якка тартибда ишлаш учун ўзига хос ўқув қўлланмалари тайёрлаш масалаларини назарий ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарур. Бунда назорат қилишнинг қаттиқ шаклларидан (бу ерда бажарилиш муддати маъносидан) возкечиш мумкин.

Педагогик муносабатларнинг янги шаклларини ривожлантиришда ўқув-тарбия жараёнига ЭҲМни киритиш муҳим аҳамият касб этади. Таълимнинг автоматлаштирилган тизими, ҳисоблаш техникаси ўқув ишлари самараодорлигини, унга бўлган қизиқишини жуда юқори кўтаради.

Биз тез ва анча ўзгарувчан жамиятда мутахассислар тайёрлайпмиз. Албатта кескин ўзгаришлар муайян миқдордаги билим, кўнкимга ва малакаларни эгаллашни англатмайди. Инсониятнинг яшаб қолиши учун инсонпарварлик тамойилларига бурилиш, амал қилиш, дунёқараашлик, ахлоқий, ватанпарварлик, байнамилаллик муаммоларини ҳал қилиш, таълимни, кишиларнинг тафаккури ва хулқ-авторини инсонпарварлаштириш лозим. Барча нарсаларнинг марказида инсон туради. Биз учун таълимда фақат давлат эҳтиёжлари, талабларини инобатга олишнинг ўзи етарли эмас. Тарбияланувчиларнинг хилма-хиллигини нафақат ҳисобга олиш, балки астойдил ўрганиш зарур ҳам. Шу сабабли мустақил ишларнинг индивидуал режалари, методик ишланмалиари деярли йўқ. Ҳали бу иш жамоа ўқув-тарбиявий фаолиятига заиф тадбиқ қилинган. Бўлгуси мутахассис шахсини танлаб ўқитиладиган предметлар, факультативлар ва бошқалар орқали ҳар томонлама ривожлантириш ҳақидаги ғамхўрликлар кам.

Узоқ вақт давомида олиб борилган кузатишлар, иммий тажрибалар, маҳсус адабиётларни ўрганиш натижасида талабалар ўқув фаолиятини жадаллаштиришга имкон берувчи қуйидаги психологик-педагогик шартшароитларни аниқлашга имкон берди:

— таълим жараёнининг маърифий, ривожлантирувчи ва тарбиявий вазифалари бирлигини таъминлаш;

— дидактик тамойиллар: илмийлик, назарий билим билан амалиётнинг боғлиқлиги, фаоллик ва онглиик, индивидуал ёндашиш, муаммолилик, таълимнинг касбий йўналганлиги, ўқув ишларининг талабалар илмий, ижтимоий фаолияти билан боғлиқлиги ва шу кабиларнинг педагогик жиҳатдан тӯғри қўлланилиши;

— таълимнинг эмоционаллигини таъминлаш ва қулагай муҳит яратиш;

— таълим (ўқитиш ва ўқиш) методлари, усуллари, воситаларининг хилма-хиллиги, ўзгарувчанлиги, уларнинг талабаларда фаол тадқиқотчилик фаолиятини ривожлантиришга йўналтирилганлиги;

— талабаларни аудиториядан ташқари вақтларда материаллар устида мустақил ишлашга мунтазам йўллаб туриш, уларнинг мустақил ишларини тӯғри ташкил этиш;

— ҳозирги замон техникавий воситаларидан ҳар томонлама, педагогик мақсадга мувофиқ фойдаланиш;

— талабаларнинг актив ўқув фаолиятини рағбатлантирувчи педагогик ва психологик тизимлардан фойдаланиш.

М. Э. Ҳайдаров доцент

МЕҲНАТ АНЪАНАЛАРИ — ТАРБИЯНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Мустақиллик асрий орзумиз бўлганлиги, унинг халқ тақдири, истиқболидаги аҳамияти ҳақида кўп гапирил япти. Халқнинг фурурини қўзғатиш, ўзлигини англашиб — яхши, истиқлол режаларини тузиш соз. Лекин мустақиллик вижданан меҳнат қилиш фидойилик қўрсатиш билан амалга оширилади.

Ҳар бир миллат, әлат ва этник гуруҳнинг ўзига хос удумлари, урф-одат, анъана ва маросимлари бор. Одат халқнинг ички муносабатларини тартибга солувчи мезон ва анъаналар мажмуаси. У авлоддан-авлодга меррос бўлиб ўтадиган ва муайян жамият ёки ижтимоий гуруҳ томонидан қабул қилинган хатти-ҳаракат, хулқатвор усулидир.

Миллий анъаналар тарихий тараққиёт давомида мазмунан ва шаклан ўзгариб, ривожланиб боради. Ил-

фор миллий одатлар, анъаналар кўпчиликнинг талаби-ни қондириб, қаноатлантиргани учун оммавий характерга эга бўлиб, умумхалқ анъанасига айланиб кетади, баъзилари жамият моддий ва маънавий ҳаётининг ўсиб боришига қараб, давр талабига жавоб бермаслиги сабабли аста-секин йўқолиб кетади. Лекин шуни таъкидлаш зарурки, айрим урф-одат, анъаналар ниҳоят яшовчан бўлиб, тарихий шароитнинг ўзгариши билан тезда йўқолиб кетавермайди. Анъана шаклига айланиб қолган урф-одатлар асрлар давомида яшаб, кишиларнинг ахлоқий нормаларига айланган ҳолда, уларнинг қонқонига, хатти-ҳаракатига, кундалик турмуш маданиятига сингиб кетади.

Анъаналар ва урф-одатлар ҳар бири муайян тарихий даврнинг маҳсулидир. Улар моддий турмуш шартшароитларнинг таъсири натижасида пайдо бўлган, ривожланган, такомиллашган, асрлар оша авлоддан-авлодга ўтиб келган ва халқнинг энг яхши орзу-ниятларини ва маънавий бойликларини ўзида мужассамлаштирган. Улар синфий жамиятда синфий характер касб этган. Илфор анъаналар янги давр, ижтимоий тузум эҳтиёжларига мослашган. Масалан, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, меҳмондўстлик, болалар тарбияси билан боғлиқ анъаналар асрлар давомида яралган бўлиб, улар ҳозир ҳам ижтимоий маънога эга.

Анъана — лотинча традиция — узатиш деган сўздан олинган бўлиб, ў кенг маънода авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтадиган, жамоатчилик фикри билан қўриқланадиган ижтимоий ахлоқ ва муносабатларнинг умумлашган норма-принциплари йиғиндисидир. Анъаналарнинг шаклланишида муайян халқнинг яшаш тарзи, моддий ишлаб чиқариш усули, маънавий маданият объектив зарурат ҳисобланади.

Ҳар бир авлод ўзидан олдинги авлодлардан мерос қолган анъаналар ва урф-одатларни меҳнати, билими, тажрибалари билан бойитади ва ривожлантиради.

Халқ анъаналари ва урф-одатлар кишиларнинг жамоа бўлиб уюшишларини, мулоқотга киришишларини тақозо этади. Зотан, улар халқ ҳаётининг барча томонларини — иқтисодий, ижтимоий, миллий, илмий, маданий, ҳарбий, майший касб-хунар, ишлаб чиқариш жабхаларида намоён бўлади.

Анъаналар, урф-одатлар ва байрамлар ёшларнинг меҳнат тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади.

Кекса авлод вакиллари бизга ажойиб меңнат анъаналарини мерос қилиб қолдирган. Ижтимоий ҳаётимизнинг барча афзаликларини ўзида мужассамлаштирган бу анъана ва урф-одатлар болаларнинг ўқиш жараёнида, уларни тарбиялаб камолга етказишда яқиндан ёрдам бермоқда.

Бизнингча, меңнат анъаналарининг тузилишини, биринчидан, меңнат фаолиятининг шакл ва усуллари, меңнатдаги қонуний алоқалар; иккинчидан, меңнат жараёнида вужудга келадиган мағкуравий ва шахсий муносабатлар (мулоқот шакллари); учинчидан, маросим ишлари, хатти-ҳаракатлар, меңнат урф-одатлари; бешинчидан, баҳолаш муносабатлари — мақсадни ифодаловчи ғоялар, фикрлар ва ҳиссиятлар ташкил қиласи. Мана шулар сабабли шахс меңнатга киришиб ўтган авлодларнинг тажрибасини билибгина қолмай, меңнат ва мулоқот жараёнида вужудга келадиган у ёки бу вазиятларда ҳаракатлар шаклини кучайтиради. Биз меңнат анъаналарини, халқнинг меңнат тарбияси тажрибасини ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг объектив қонунларига мувофиқлаштириб кўриб чиқиш зарур деб ҳисоблаймиз. Чунки бу масалада айрим шахсларнинг мағкуравий муносабатларига, субъектив мулоҳазаларига асосланиб меңнат анъаналарининг ва халқ педагогикаси тажрибасининг ривожланишини тұшунтириш мумкин эмас. Меңнат фаолиятида, меңнат анъаналарида меңнат жараёнидаги муайян муносабатлар, шу жараённинг ижтимоий томонлари мужассам ҳолда акс этади. Манбалардан кўринадики, ўзбек халқига хос асосий меңнат анъаналари Ўрта Осиё халқлари ўтроқлаша бошлаганида ва деҳқончилик учун чўлларни ўзлаштира бошлаганида вужудга келди. Ана шу ҳудуддаги халқларнинг меңнат фаолияти деҳқончилик ва чорвачилик билан, меъморлик, ҳунармандчилик хўжалиги, савдо ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлган.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш билан боғланмаган савдо-сотиқ ишлари ўзига хос ҳунар ҳисобланиб, уларни болаларга ҳам ўргатилган. Тўғри, ҳунармандишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари ва болалари қўпинча ўз молларини сотувчи ролини бажарган. Лекин аҳолининг бир қисми фақат савдо билан шуғулланган. Савдогарларнинг ва ўз молларини сотадиган ҳунармандларнинг болалари 5—6 ёшида ҳисоблашни билган, молларни ўлчаш (оғирлик, узунлик, ҳажм, майдон ва ҳоказоларни) ўзлаштирган.

Хунармандчиликни ўргатиш тизими қандай бўлган? Ўрта асрлардан Улуф Октябрь социалистик революциясигача ҳунармандчилик ишлаб чиқаришини ўргатиш амалга оширилмаган. Ёш авлод у ёки бу ихтисосликка доир билим ва малакаларни ота-оналари ва катта усташлар раҳбарлигидага бевосита меҳнат жараёнида ўзлаштирган. Кўпинча ҳунарманднинг касби, маҳорати авлоддан авлодга ўтиб борган ва оилавий анъанага айланган.

Касб-ҳунарни ўрганиш оиласда якка тартибда ота-оналар ва акалар раҳбарлигидага амалга ошган.

Турли ҳунарлар бўйича гурухий ишлаб чиқариш таълими ҳам кенг тарқалган. Масалан, темирчилар маҳалласидаги болаларнинг кўпчилиги темирчи бўлиб етишган. Бинобарин, бутун маҳалла болалари жуда ёшлигидан фаолиятнинг мазкур тури билан шуғулланган, улар аввал ёрдамчи ишларни бажарган, кейин шотирд ва устанинг шериги бўлган. Муайян ҳунарга доир кўнишка ва малакаларни ўзлаштириш шу тариқа амалга ошган.

Ўрта асрларда болаларни усталарга шоғирд қилиб бериш кенг тарқалган ва болалар оғир меҳнат жараёнида ҳунар ўрганган.

Доимий равишда такрорланадиган анъаналар кишиларнинг психологиясига кучли таъсир кўрсатади. Улар тарбиянинг воситаси ҳисобланади ва қўйидаги ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Ворислик. У анъананинг энг характерли хусусияти дир. Анъана ворислик туфайли эстафета сингари янги авлодларга ўтади ва малакалар ҳамда одатларнинг мажмуи сифатида тобора барқарорлашади.

Такрорийлик. Ижтимоий муносабатларнинг маълум нормалари у ёки бу ижтимоий гуруҳлар, синфлар ва элатларда муайян куч ҳамда нуфузга эга бўлиши учун лоақал мазкур жамоадаги кўпчиликнинг эҳтиёжларига ва одатларига айлангунича такрорланиши керак.

Анъана вақт ўтиши билан барқарор тус олади, нисбий мустақилликка эга бўлади, у ёки бу ижтимоий синфнинг типик хусусиятига, маънавий қиёфасига айланади.

Барқарорлашган анъана эмпирик идеаллар билан бирлиқда реал, сезиларли моддий кучга айланади, ижтимоий психологиянинг ростлагичларидан бири бўлиб қолади, алоҳида шахсларнинг ҳам, умуман гуруҳнинг ҳам фаолиятига жиддий таъсир кўрсатадиган жамоа ҳаётининг нормасига айланади.

Анъананинг энг муҳим ўзига хос хусусияти **халқ-чиллиқ**дир. У миллий анъана ва одатларда яққол кўринади ҳамда барқарор сақланади. Анъаналар **умумийлик** ва оммавийлик хусусиятларига ҳам эга.

Шўндан қилиб, халқнинг меҳнат анъаналари халқ маънавий бойлиги ва ҳаётий тажрибасини давом эттиришнинг асосий воситаси бўлган. Биз меҳнат анъаналарининг **педагогик моҳиятини** авлодларнинг ворислигига, халқ эришган энг яхши нарсаларнинг сақланишида, тажрибанинг авлоддан авлодга ўтишида, унинг ривожланиши ва такомиллашувида, ижодий изланишларда, тарбия ва таълимнинг махсус тизимида кўрамиз.

Юқорида баён қилинган фикрларни умумлаштирган ҳолда миллий таълим-тарбиянинг қуидаги хусусиятларини ажратиб бериш мумкин:

— Миллий таълим-тарбиянинг бош мақсади — шахсни миллий қадриятлар асосида ривожлантириш ва шакллантириш, уни ҳар томонлама етук, юқори ахлоқли ва маънавий пок инсон қилиб тарбиялашдан иборат;

— Миллий таълим-тарбия асосида шахс миллий маданияти шакллантирилади, миллий руҳ таркиб топади ва ривожланади;

— Миллий ўзлигини англаш ва тарихий хотирани тиклаш таъминланади;

— Ўқувчилар томонидан она тили (соф ўзбек тили) мукаммал эгалланади, тилга ҳурмат-эътибор ва муҳаббат тарбияланади;

— Шахсни тарбиялаш ва ўқитишда миллий анъаналар ва қадриятларнинг тарбиявий ва дидактик имкониятларидан кенг фойдаланилади;

— Ўқув дастурлари, дарслклар ва ўқув қўлланмаларида миллий руҳнинг етишмаслигига барҳам берилади, таълим-тарбия мазмуни миллиялаштирилади;

— Таълим-тарбия жаёни замонавийликни анъанавийлик билан ўзаро боғлаш негизида қурилади, яъни мактаб амалиётида замонавий илмий педагогика ва тарбиявий иш тажрибаси анъанавий халқ, тарбия маданияти (халқ педагогикаси) билан биргаликда фойдаланилади;

— Ўқувчиларнинг диний илмларга бўлган қизиқиши, уларнинг ахлоқий-маънавий қадриятларни эгаллашига йўналтиради.

Ҳар бир давр, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт бос-

қичи ўз эҳтиёжларидан келиб чиқсан ҳолда, имкониятига яраша ҳар томонлама ривожланган шахс тарбиясини амалга оширади. Ушбу маънода ҳар томонлама ривожланган шахс ғояси умумийлик тушунча ҳисобланади. Инсоният ўз ривожланишида ана шу умумийлик сифатларини эгаллаш учун курашади. Ҳар бир жамиятнинг ўз даври учун таълим-тарбия натижаларидан моделлаштирилган, етилиб чиқсан фуқаролари бўлади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётининг амалга оширилиши, ушбу жамиятда яшаш ва меҳнат қилиш келажагини таъминловчи шахс тарбиясини тақозо этади. Бундай шахс тарбияси икки йўналишдаги муаммо билан боғлиқ: шахс-идеал ва шахс-эҳтиёж тарбиялари.

Шахс-идеал бозор иқтисодиёти тақозо этадиган жамиятнинг охир-оқибат ривожланишига монанд янги шахс моделидир ва педагогика назарияси, амалиёти учун ўзига хос андоза хизматини ўтайди. Шахс-эҳтиёж эса ҳозирги кунда шахснинг билим қобилияти, кўнико ва малакаси, меҳнатга муносабати, маънавиятга хос бўлган фуқаролик сифатларини шакллантириш билан боғлиқ жамиятни айнан ривожланириш босқичидаги педагогик-психологик муаммодир.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида» ги Қонунида: «Жамият олдидаги фуқаролик ва маънавий масъулиятни чуқур англайдиган, ўз бурчини теран билим ҳамда юксак қасб-кор маҳорати билан адо этишига қодир, ҳар тарафлама камол топган эркин шахсни шакллантириш» мақсад қилиб қўйилган.

Бўлажак фуқаронинг миллат олдидаги бурчи, билимга муносабати, қасбий мукаммаллiği, шахсан ҳар тарафлама ривожи ва унинг эркинлиги ҳисобга олинган.

Миллатимизнинг моддий ва маънавий ривожи назаримизда умуминсоний қадриятларни ўзимизга сингдира билишимизга, уларга муносабатимизга, шунингдек, кишиларнинг ишбилармонлигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун бозор иқтисодиёти даврида тарбия мақсади ва вазифаларини белгилашда миллий урф-одатларимизга, анъаналаримизга ташаббускорлик, ахлоқий сифатларига алоҳида ургу бериш керак. Ушбу масалага бундай ёндошиш ишлаб чиқаришда жаҳон фани, технологияси даражасига интилишимизни ҳам кўрсатиб турибди.

Хусусан, ўқувчи ўшларни миллий урф-одатларимизни, анъаналаримизни ўрганиш ва уни эъзозлашга ўрга-

тиш бу борада олиб бориладиган ишларнинг энг асосийси ҳисобланади.

Чунки келажакда қадриятларимизнинг қандай ҳолатда бўлишини худди шу ёшлар белгилайди. Бугунги мактаб партасида ўтирган ёшлар келгусида етук билимли мутахассис, ўз халқининг ҳақиқий жонкуяри бўлиши, миллӣ урф-одатларимизни анъаналаримизни тўла билиши, ўзлаштирган, уларни қадрлайдиган бўлиши керак.

МУНДАРИЖЛ

Б. Ғ. Қодиров. Сўз боши ўрнида	3
К. Ҳошимов, Ш. Авазов. Ибратли умр	5
М. Иномова. Шарқ мутафаккирлари меросида тиля тарбияси	23
Н. Азимова. Шарқ мутафаккирлари ахлоқ-одоб ҳақида	35
Б. Ҳасанова. Гандномалар — маънавият манбани	43
Р. Салкаев. Талабаларнинг мустақил ишни ташкил этиш методикаси	53
М. Темурова. Ахлоқий тарбияда миллий қадриятлар ва анъаналар	59
Ф. Р. Юзликаев. Ўзбекистон Республикаси педагогика институтларида бўлажак ўқитувчиларни тайёрлашнинг замонавий йўналишлари	64
М. Э. Ҳайдаров. Меҳнат анъаналари — тарбиянинг муҳим омили	68.

На пути развития педагогических наук

*На узбекском языке
Ташкент, «Фан»*

*Низомий номидаги ТДПИ илмий Кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган.*

Мұхаррір М. Алиева
Техмухаррір Л. Тюрина
Мусаққын М. Сайдова

ИБ № 6649

Теришга берилди 28.17.95. Босишга рухсат этилди 2.11.95. Қоғоз бичими
 $84 \times 108^{1/2}$, Адабий гарнитура. Юқори босма. Босмахона қоғози. Ҳисоб наш-
риёт т. 4,0. Шартли босма т. 3,99. 86 буюртма. 100 нұсха. Қелишилган
нархда.

УЗР ФА «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент, Гоголь күчаси, 70.
УЗР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, акад. Х. Абдул-
лаев шоҳ күчаси, 79.